

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏDƏ İDXAL-
İXRAC ƏMƏLİYYATLARININ GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN
MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARININ TƏHLİLİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Ruslan Şahməmmədov Əhliman

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **22__-ci il**

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏDƏ İDXAL-
İXRAC ƏMƏLİYYATLARININ GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN
MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARININ TƏHLİLİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 - Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Gömrük işi

Qrup: 826

Magistrant

Ruslan Şahməmmədov Əhliman

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d.,dos. Hacıyeva Leyla Arif

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Ruslan Şahməmmədov Əhliman oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyası şəraitində ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti və inkişaf tendensiyalarının təhlili” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏDƏ İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARININ GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARININ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İxrac-idxal əməliyyatlarının ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, normal hüquqi bazanın təmin edilməsi, xarici ticarət əməliyyatları hesablamaların savadlı və aydın formalaşdırılması zəruridir ki, bu da yaxşı qurulmuş uçot sistemi olmadan mümkün deyildir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi, pandemiya şəraitində ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük tənzimlənməsi.

İstifadə edilmiş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində elmi abstraksiya, müqayisə, statistik qruplaşdırma, təhlil və sorğu metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dövlət Statistika Komitəsinin, eyni zamanda, digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrinin kommertiya sahəsindəki təcrübəsi ilə tanışlıq məqsədilə internet resurslarına və dövrü mətbuata da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağı və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- gömrük nəzarəti texnologiyalarının təkmilləşdirilməsinin idarə edilməsi üçün konseptual çərçivənin formalaşdırılması

- xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçlarına selektiv yanaşmanın tətbiqi;

- Gömrük qaydalarının pozulmasının qarşısının alınmasının həyata keçirilməsi;

- gömrük prosedurlarının şəffaflığının təmin edilməsi.

nəzarətinin gömrük texnologiyalarının inkişafının idarə edilməsi üçün konseptual əsasların instrumental və metodiki təminatının işlənilib hazırlanması;

- gömrük nəzarətinin effektivliyi meyarının işlənilib hazırlanması. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, effektiv gömrük nəzarəti aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: etibarlılıq, operativlik, səmərəlilik. Bu xüsusiyyətlərin kəmiyyət göstəricilərini təklif edirik.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün tənzimlənməsi aləti kimi gömrük ödənişlərinin gömrük tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr işləyib, habelə Azərbaycan Respublikasında informasiya gömrük texnologiyalarının inkişafı üçün təkliflər hazırlayıb.

Açar sözlər: koronavirus, pandemiya, gömrük, idxal, ixrac.

CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT TENDENCY OF CUSTOMS REGULATION OF IMPORT-EXPORT OPERATIONS IN THE COUNTRY IN THE CONTEXT OF CHORONAVIRUS PANDEMY

SUMMARY

The actuality of the subject: Given the importance of export-import operations for the country's economy, it is necessary to ensure a normal legal framework, competent and clear formulation of calculations on foreign trade operations, which is not possible without a well-established accounting system.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is the customs regulation of import and export operations in the country in the conditions of a pandemic.

Used research methods: Scientific abstraction, comparison, statistical grouping, analysis and survey methods were used in the research process.

The information base of the research: In order to get acquainted with the experience of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, as well as production enterprises operating in other countries in the commercial field, Internet resources and periodicals were also addressed.

Restrictions of research: Theoretical and methodological shortcomings that hinder the implementation of the research, lack of sufficient information base, etc.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the dissertation is as follows:

- formation of a conceptual framework for managing the improvement of customs control technologies
- application of a selective approach to participants in foreign economic activity;
- Implementation of prevention of violation of customs regulations;
- ensuring transparency of customs procedures.
- development of instrumental and methodological support of conceptual bases for managing the development of customs technologies of customs control over goods and means of transport;

Development of criteria for the effectiveness of customs control. At the same time, it was determined that effective customs control should have the following characteristics: reliability, efficiency, effectiveness. We offer quantitative indicators of these features.

Scientific-practical significance of results: It consists of recommendations for improving the customs regulation of customs payments as a tool for regulating foreign economic activity in the Republic of Azerbaijan, as well as proposals for the development of information customs technologies in the Republic of Azerbaijan.

Keywords: coronavirus, pandemic, customs, import, export.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ƏDV

Əlavə Dəyər Vergisi

ÜDM

Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	11
1.1. Azərbaycanca gömrük xidmətinin inkişafı.....	11
1.2. Dövlətin ümumi iqtisadi siyasətində gömrük siyasətinin yeri və rolu.....	18
1.3. Ölkə üzrə tətbiq olunan gömrük rejimləri.....	22
II FƏSİL. PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏTİN VƏZİYYƏTİ VƏ DİVERSİFİKASIYASI.....	31
2.1. Pandemiya dövründə istehsalın artımı və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması.....	31
2.2. COVID-19 pandemiyası nəticəsində yaranan ixrac daralmalarının qarşısının alınması	35
2.3. Pandemiya dövründə idxal-ixrac əməliyyatlarının statistikasının müqayisəli təhlili.....	44
III FƏSİL. GÖMRÜK SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PERSPEKTİVLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	51
3.1. Azərbaycan Respublikasının ticarət tərəfdaşları ilə münasibətinin inkişaf perspektivləri	51
3.2. Gömrük ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirmənin qarşısında duran problemlər və onların həlli yolları	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	68
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	70
ƏLAVƏLƏR.....	73
Cədvəllərin siyahısı.....	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İxrac-idxal əməliyyatlarının ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, normal hüquqi bazanın təmin edilməsi, xarici ticarət əməliyyatları hesablamaların savadlı və aydın formalaşdırılması zəruridir ki, bu da yaxşı qurulmuş uçot sistemi olmadan mümkün deyildir.

İxrac-idxal əməliyyatlarının mahiyyətini, onların həyata keçirilməsi mərhələlərini və həyata keçirilməsinin uçotunun prinsiplərini nəzərdən keçirək.

Xarici iqtisadi fəaliyyət (XİF) qeydiyyatdan keçmiş bir təsərrüfat subyektinin xarici tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqədə olduğu iqtisadi fəaliyyətdir.

İdxal əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətdə malların, hazır məhsulların dövlətin gömrük ərazisinə keçirilməsi və ya xarici təchizatçılardan xidmətlər göstərilməsi əməliyyatlarının bir növüdür.

İxrac əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətdə malların, hazır məhsulların dövlətin gömrük ərazisindən kənarlaşdırılması və ya xarici müştəriyə xidmətlər göstərilməsi əməliyyatlarının bir növüdür.

Beynəlxalq təcrübədə ixrac-idxal əməliyyatları yalnız kommersiya əsasında, yəni xarici iqtisadi müqavilə imzalandıqdan sonra həyata keçirilir. İxrac-idxal əməliyyatları yalnız mallar xarici kontragentin gömrük sərhədindən keçirildikdən sonra başa çatdırılmış hesab edilir. Bu fakt yalnız müəyyən rəsmiləşdirmələr şərti ilə baş verə bilər.

İxrac-idxal əməliyyatları bir neçə ardıcıl mərhələdə baş verir:

- 1) hazır məhsulun xarici satış bazarının və onun konyunkturasının öyrənilməsi;
- 2) xarici bazarda ixrac resurslarının formalaşması;
- 3) xarici kontragentin axtarışı və təhlili;
- 4) xarici ticarət müqaviləsinin bağlanması;
- 5) müqavilənin bütün şərtlərinin yerinə yetirilməsi.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Araşdırmalar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində bu sahədə çalışan alimlərin əsərlərində istehsal

müəssisələrinin kommersiya fəaliyyətinin təşkilinin ayrı-ayrı məsələləri (məsələn, bazann öyrənilməsi, məhsul satışı) tədqiqat obyektini kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan Respublikasında bu sahədə müəlliflərin bir sıra əsərləri vardır: A. Əliyev, K. F. Heydərov, A. M. Məhərrəmov, D. G. Nuriyev, A. Ş. Şəkərəliyev. Xarici alimlər arasında isə E. Dolan, M. Korden, P. Kruqman, F. List, D. Neş, N. M. Blinov, B. N. Qabrıçidze, V. G. Draqanov, İ. İ. Dumoulin, A. D. Erşov, A. P. Kireev, A. N. Kozyrin, D. I. Mendeleyev, I. P. Faminski kimi müəlliflərin əsərləri vardır.

Müəyyən edilmiş problemlər pandemiya şəraitində gömrük-tarif tənzimlənməsi məsələlərinə elmi əsaslandırılmış yanaşmaların formalaşdırılmasını tələb edir və iqtisadi maraqlarına riayət edilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq çox mühüm və aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Pandemiyası şəraitində ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük tənzimlənməsi.

Vəzifələr isə aşağıdakı kimi təyin edilmişdir:

- Azərbaycanda gömrük xidmətinin inkişafı etdirilməsi istiqamətləri;
- Azərbaycanda gömrük xidmətinin inkişaf formaları;
- Ölkə üzrə tətbiq olunan gömrük rejimləri tətbiqi istiqamətləri;
- Pandemiya dövründə idxal-ixrac əməliyyatlarının statistikasının müqayisəli təhlili istiqamətləri;
- ölkənin ticarət tərəfdaşları ilə münasibətinin inkişaf perspektivləri inkişaf yolları;
- Gömrük ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirmənin qarşısında duran problemlər və həlli yolları tətbiqi.

Tədqiqatın obyektini və predmetini: predmetini Koronavirus pandemiyası şəraitində ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti, araşdırılması yolları obyektini isə Azərbaycanda postpandemiya dövründə Azərbaycanda mövcud vəziyyətin inkişaf tendensiyalarının perspektiv tərəflərini təşkil edilməsi istiqamətləridir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat prosesində elmi abstraksiya, müqayisə, statistik qruplaşdırma, təhlil və sorğu metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dövlət Statistika Komitəsinin, eyni zamanda, digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrinin kommertiya sahəsindəki təcrübəsi ilə tanışlıq məqsədilə internet resurslarına və dövri mətbuata da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağı və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- gömrük nəzarəti texnologiyalarının təkmilləşdirilməsinin idarə edilməsi üçün konseptual çərçivənin formalaşdırılması

- xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçlarına selektiv yanaşmanın tətbiqi;

- Gömrük qaydalarının pozulmasının qarşısının alınmasının həyata keçirilməsi;

- gömrük prosedurlarının şəffaflığının təmin edilməsi.

- gömrük nəzarətinin gömrük texnologiyalarının inkişafının idarə edilməsi üçün konseptual əsasların instrumental və metodiki təminatının işlənilib hazırlanması;

- gömrük nəzarətinin effektivliyi meyarının işlənilib hazırlanması. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, effektiv gömrük nəzarəti aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: etibarlılıq, operativlik, səmərəlilik. Bu xüsusiyyətlərin kəmiyyət göstəricilərini təklif edirik, xüsusən:

- səmərəliliyin dominant komponentinin gömrük nəzarətinin səmərəliliyi olduğu müəyyən edilmişdir;

- sadalanan xassələrin kəmiyyət göstəricilərinin artırılmasının əsas istiqamətlərini tərtib edilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının qanunlara tabelik dərəcəsinə, xarici iqtisadi fəaliyyətin müddətinə, dövlət büdcəsinə töhfəsinə, malların mənşə və göndərildiyi ölkələrə, malların daşınma marşrutlarına görə fərqləndirilməsi üçün meyarlar işlənilib hazırlanmışdır;

- xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları üçün differensiallaşdırılmış xidmətlərə görə vaxt və əmək məsrəfləri normalarının müəyyən edilməsi üçün metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi aləti kimi gömrük ödənişlərinin gömrük tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr işləyib, habelə Azərbaycan Respublikasında informasiya gömrük texnologiyalarının inkişafı üçün təkliflər hazırlayıb.

I FƏSİL. GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Azərbaycanda gömrük xidmətinin inkişafı

1995 ci ildə hökumət iclasında gömrük xidmətinin inkişafının əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edildi. Daha sonra xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün gömrük tənzimlənməsinin tənzimləyici bazasının gücləndirilməsi məqsədi ilə fundamental normativ aktlar qəbul edildi. İlk növbədə 1997 -ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsini qeyd etmək lazımdır. Gömrük işinin səmərəliliyinin artırılmasında Gömrük Məcəlləsinin və normativ aktların qəbul olunması mühüm rol oynamışdır. Keçid dövrünün tələbləri nəzərə alınmaqla xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün tənzimlənməsi və eyni zamanda gömrük işinin təşkili, habelə gömrük siyasəti ilə bağlı yeni qanun və qaydalar hazırlanmışdır (“Gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti” 1999: s.392).

Gömrük Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə gömrük işinin hüquqi və təşkilati əsasları daha aydın formada müəyyən edilmişdir. Bu, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin və maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı tədbirləri məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyə imkan verdi, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemində daha dərindən inteqrasiyasına gətirib çıxardı və eyni zamanda ölkənin maraqlarını daha səmərəli şəkildə müdafiə etməyə imkan verdi. Gömrük işinin normativ hüquqi aktlarının ölkənin gömrük kodu ilə uyğunlaşdırılması üçün gömrük sisteminin inkişafı ilə bağlı onlarla ən əhəmiyyətli normativ hüquqi aktlar hazırlanmışdır (Səmədzadə Z. 2004: s.20).

Üçüncü mərhələ 2001 -ci ildə tarif sisteminin qəbul edilməsi ilə başlayır. Bu dövrdə İEÖ ölkələrin gömrük xidmətləri, bir çox beynəlxalq gömrük və digər təşkilatlarla əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə gücləndi. Hazırda Azərbaycan Respublikası gömrük xidməti mükəmməl hüquqi bazaya və inkişaf etmiş infrastruktura malikdir, səmərəli maliyyə siyasəti həyata keçirir, ölkənin iqtisadi maraqlarını və təhlükəsizliyini qoruyur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan gömrük orqanlarının son illərdə qazandığı uğurlar dəfələrlə müxtəlif beynəlxalq toplantılarda müzakirə mövzusu olmuş və böyük maraq doğurmuşdur. İndi gömrükdə informasiya sistemlərinin və informasiya texnologiyalarının tətbiqi təcrübəsinin öyrənilməsi məsələlərinə xüsusi

diqqət yetirilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsində hazırlanmış və tətbiq olunan elektron gömrük xidməti layihələri ÜTT, Asiya İnkişaf Bankı beynəlxalq strukturlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Hazırda Azərbaycanın gömrük siyasəti aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla formalaşır və həyata keçirilir:

- əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac yönümlülüyü və ixrac sənayesinin inkişafını stimullaşdırmaq ehtiyacı;

- ilk növbədə emal sənayesində xarici investorların cəlb edilməsi üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması zərurəti;

- xarici istehsalçılarla müqayisədə yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin çoxaldılması üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması.

- ölkə əhalisinin idxal mallarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsi zərurəti;

- qonşu ölkələrlə, habelə Azərbaycan Respublikasının üzvü olduğu beynəlxalq iqtisadi birliklərə aid olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin çoxaldılması; kredit, beynəlxalq maliyyə və gömrük strukturları ilə əlaqələrin gücləndirilməsi.

1. Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin mövcud vəziyyətinin təhlili, həmçinin gömrük siyasətinin formalaşmasına təsir edən yuxarıda göstərilən əsas amillər, müasir iqtisadi şəraitdə gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı əsas istiqamətləri müəyyən etməyə imkan yaradır (Şəkəraliyev A. 2003: s.56):

- xarici iqtisadi fəaliyyətin qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi, ardıcıl olaraq müvafiq dəyişikliklərin tətbiqi və xarici daxili iqtisadi şərtlər dəyişdikcə gömrük qanunvericiliyinin tənzimlənməsi;

- gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi: malların yoxlanılması müddətinin qısaldılması, anbar, saxlama və rəsmiləşdirmə proseslərinin lazımsız sənədlərinin aradan qaldırılması;

- həmçinin gömrük rəsmiləşdirilməsi müddətinin azaldılması;

- milli iqtisadiyyatın ixracyönümlü sektorlarının stimullaşdırılması;

- oxşar xarici mallarla müqayisədə yerli mal istehsalçıları üçün əlverişli rəqabət şəraitinin yaradılması;
- ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması;
- gömrük strukturları ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurmaq;
- əhalinin və digər bazar iştirakçılarının idxal mallarına olan ehtiyaclarının daha dolğun təmin edilməsi;
- gömrük işində yeni, daha qabaqcıl informasiya sistemlərinin və informasiya texnologiyalarının tətbiqi;
- gömrük orqanları mütəxəssislərinin peşəkarlıq səviyyəsinin davamlı təkmilləşdirilməsi və yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi.

Gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsinin göstərilən istiqamətlərində konkret tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Hazırda Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsünün mübahisəsiz üstünlüklərindən istifadə edərək dünya iqtisadi münasibətlər sistemində inteqrasiyası onun iqtisadiyyatının inkişafının əsas istiqamətinə çevrilir. Bu problemin həlli əsasən gömrük nəzarəti vasitələrinin ən səmərəli istifadəsini və beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsini, daxili bazarın qorunmasını və milli iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş gömrük xidmətinin fəaliyyətindən asılıdır.

Gömrük fəaliyyəti dövlətin xarici və daxili siyasəti ilə sıx bağlıdır və Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir - gömrük sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktlar, o cümlədən malların daşınması və gömrük sərhədindən keçən nəqliyyat vasitələri, gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti zamanı yaranan münasibətlər, aktlara, gömrük orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərinə, habelə gömrük ödənişlərinin qurulması, saxlanması və yığılması ilə bağlı münasibətlər.

Gömrük fəaliyyətinin aşağıdakı əsas funksiyaları fərqlənir: tənzimləyici, fiskal və nəzarət.

Tənzimləmə funksiyası dövlətin xarici ticarət əlaqələrinə təsir etməsinə, idxal və ixrac balansını düzgün istiqamətdə dəyişdirməsinə, ixracın prioritet sahələrini seçməsinə, idxal etməsinə və dövlət daxilində və xaricində ümumi mal axınını tənzimləməsinə imkan verir (Rostow W. 2015: p.264).

Maliyyə funksiyası, idxalçıların (əsasən), habelə ixracatçıların malların idxalı və ixracı üçün gömrük ödənişləri ödəməsi hesabına dövlət xəzinəsini və ya dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini doldurmaqdır.

Nəzarət funksiyası, gömrük rüsumları və ödənişləri sayəsində malların ixrac və idxalının həcmi, quruluşu, habelə iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin inkişafını stimullaşdırmağa və ya məhdudlaşdırmağa imkan verən xarici ticarət balansının həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ilk illərində xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən gömrük mexanizmləri (rüsumlar, lisenziyalar, kvotalar və s.) əsasən fiskal funksiyanı yerinə yetirirdi. Bu dövrdə dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük ödənişlərinin payı kifayət qədər yüksək idi və bəzi illərdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin demək olar ki dördə birinə çatdı. Sonrakı illərdə Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası həyata keçirildikcə neft gəlirlərindən dövlət büdcəsinə daxilolmalar kəskin artdı, lakin gömrük ödənişlərinin mütləq artmasına baxmayaraq, onların dövlət büdcəsinin formalaşmasında payı xeyli azaldı. Bu dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün tənzimlənməsi üzrə gömrük tədbirləri əsasən tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirirdi.

Gömrük orqanlarının fəaliyyətinin milli iqtisadiyyata təsirini öyrənmək üçün respublikada istehsal olunan və istehlak edilən bütün mallar ixrac və idxal baxımından dörd əsas qrupa bölünmüşdür:

1. Ölkə daxilində istehsalı yüksək səviyyədə təşkil edilən və rəqabət qabiliyyəti yüksək olan mallar.

2. İstehsalı ölkə daxilində həyata keçirilən, lakin keyfiyyəti beynəlxalq standartlardan aşağı olan mallar.

3. Hazırda ölkə daxilində istehsal olunmayan, lakin yaxın gələcəkdə istehsalının təşkil edilməsi planlaşdırılan mallar.

4. Hazırda ölkədə istehsal olunmayan və yaxın gələcəkdə istehsal edilməsi planlaşdırılmayan mallar.

Birinci qrupa istehsalında müasir texnologiyalardan istifadə olunan, istehsal xərcləri nisbətən aşağı olan və keyfiyyəti beynəlxalq formalı standartlara cavab verən mallar daxildir. Əsasən, bu tələblər ölkənin xammal və maddi ehtiyatları ilə təmin olunur. Azərbaycan Respublikasında birinci qrupun malları arasında, 2018 - ci ildə payı respublika ixracatının təxminən 90% -ni təşkil edən mineral ehtiyatlar aparıcı yer tutur. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının əsas vəzifələrindən biri bu qrupa daxil olan malların istehsalını və ixracını artırmaqdır.

Öz növbəsində, gömrük fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün birinci qrupa daxil olan malları iki hissəyə bölmək olar. Birincisinə, istehsal həcmi ölkənin daxili ehtiyaclarını tam ödəyən və ya üstələyən mallar daxildir. Bu mallara gəldikdə, ixrac, idxal məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqinə ehtiyac yoxdur, yəni onların istehsalını və ixracını stimullaşdırmağa davam etmək lazımdır. İkinci hissəyə istehsal səviyyəsi ölkənin daxili ehtiyaclarının həcmindən aşağı olan mallar daxildir; bu qrupla əlaqədar olaraq məhdudlaşdırıcı ixrac tədbirləri tətbiq etmək və oxşar malların idxalını stimullaşdırmaq lazımdır. Hər iki halda tətbiq olunan gömrük tədbirləri tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir: gömrük tədbirləri birinci halda ixracın, ikinci halda idxalın stimullaşdırılmasına kömək edir.

Respublikada istehsal olunan malların ikinci qrupuna tikinti materialları, kimya, metallurgiya, maşınqayırma və yüngül sənaye məhsulları daxildir. Bu sənaye sahələrində istehsal olunan malların keyfiyyəti beynəlxalq səviyyədə cavab vermir, lakin buna baxmayaraq, bu yüksək keyfiyyətli, tullantı olmayan müasir texnologiyalardan yararlanmaqla keyfiyyətini tədricən yaxşılaşdıraraq bu qrup malların istehsalına davam edilməlidir. Bu halda, oxşar malların idxalını bir qədər məhdudlaşdırmağa yönəlmiş çox balanslaşdırılmış bir gömrük siyasəti aparmaq lazımdır ki, bir tərəfdən kəsir yaratmasın, digər tərəfdən isə inkişafına mane olsun.

Odur ki, respublikada bu malların istehsalı üçün əlverişli rəqabət şəraiti yaratmaq üçün idxal olunan mallara çox yüksək gömrük rüsumu qoymağa ehtiyac yoxdur.

Üçüncü və dördüncü qrupların mallarına gəldikdə, onların istehsalı yaxın gələcəkdə ya planlaşdırılır, ya da planlaşdırılmır, onların idxalını stimullaşdırmaq siyasəti aparılmalıdır. Bu siyasətin effektivliyini artırmaq üçün bütün bu məhsulları iki əsas alt qrupa bölmək lazımdır.

Birinci alt qrupa zəruri mallar (ərzaq, dərman vasitələri və s.), habelə sənaye məqsədləri üçün tikinti materialları, texnologiyalar və avadanlıqlar daxil edilməlidir. Bu malların idxalına gömrük rüsumları yüksək olmamalı və müəyyən mənada simvolik olmalıdır. Bu malların idxalı hər cür stimullaşdırılmalı və buna mane olan bütün mümkün məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır.

İkinci alt qrupa lüks mallar, əntiq əşyalar, satış məqsədi ilə gətirilən texnologiya və avadanlıqlar, bahalı avtomobillər və s. Daxil edilməlidir. Onlara yüksək gömrük rüsumları tətbiq edilə bilər. Gömrük rüsumları sırf fiskal funksiyanı yerinə yetirir və birincisində əsasən stimullaşdırıcıdır.

Üçüncü qrup malların istehsalı ölkə daxilində təşkil edildiyindən ölkənin gömrük siyasətində müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yaranacaq.

Bu baxımdan, mal qrupundan asılı olmayaraq, xarici ticarətdə tətbiq olunan bütün gömrük tədbirləri iqtisadi və inzibati tədbirlərə bölünməlidir. İnzibati tədbirlər tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirməlidir, iqtisadi tədbirlər isə fiskal və tənzimləyici funksiyalardır. Tətbiq olunan gömrük rüsumlarının ölçüsündən asılı olmayaraq, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin artmasına töhfə verdikləri üçün fiskal funksiyanı yerinə yetirirlər, eyni zamanda gömrük rüsumları da tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirirlər. Gömrük siyasətinin əsas vəzifələrindən biri də “qızıl orta” nı müəyyən etmək və ya fiskal və ya tənzimləyici funksiyaya üstün rol verməkdir (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, <http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının gömrük fəaliyyətinin öyrənilməsi onun milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin əsas istiqamətlərini təyin etməyə imkan

yaradır, o cümlədən: dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin artırılması, istehsalın və qiymətlərin tənzimlənməsi, malların ixracını stimullaşdıran və ya məhdudlaşdıran, malların idxalını stimullaşdıran və ya məhdudlaşdıran, tranzit malların hərəkətini tənzimləyən, xarici sərmayələrin hərəkəti üçün əlverişli şərait yaradan, milli sərvətlərin xarici ölkələrə qanunsuz axınının qarşısını alan, axını tənzimləyən valyutanın və xarici ölkələrə qanunsuz valyuta axınının qarşısının alınması, qaçaqmalçılıq və qadağan olunmuş malların ixrac və idxalının qarşısının alınması, keyfiyyətsiz və təhlükəli malların gömrük sərhədinə keçirilməsinin qarşısının alınması, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi.

Beləliklə, təhlillər gömrük fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini artıraraq sosial sahənin formalaşmasında və inkişafında, iqtisadiyyatın optimal sahə quruluşunun formalaşmasında gömrük rüsumlarının tənzimlənməsində mühüm rol oynadığını göstərdi.

1.2. Dövlətin ümumi iqtisadi siyasətində gömrük siyasətinin yeri və rolu

Beynəlxalq ictimaiyyətin bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sahəsində topladığı uzunmüddətli təcrübə göstərir ki, hər bir ölkənin beynəlxalq rəqabət strategiyasının reallığı əlverişli iqtisadi şərtlərə əsaslanmalıdır.

Azərbaycanda milli istehsal və istehlak quruluşunun xüsusiyyətləri, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, bir sıra digər obyektiv və subyektiv amillərin təsiri xarici ticarətin tənzimlənməsi sisteminin tətbiqi mexanizminə vahid yanaşma tələb edir.

Azərbaycan müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi milli makro və mikro mühitin müəyyən bir sənayenin struktur tənzimlənməsi proseslərini tanımasına və onlara reaksiya verməsinə imkan verməsi, beynəlxalq əmtəə bazarlarında rəqabət uğur modellərini anlamaq vacibdir. Çətinlik onların xarici sərmayələri üçün lazımı şərait yaratmaqdır və dövlət ölkələr yaratmalıdır.

İxracın ölkənin ÜDM -dəki payı (valyutanın alıcılıq qabiliyyəti pariteti əsasında hesablanır), ilkin məlumatlara görə, bütün dövlət büdcəsinin təxminən üçdə birini əhatə edir. İnvestisiya və istehlak mallarına daxili tələbatın əhəmiyyətli bir hissəsini idxal təmin etdi.

2018 -ci il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində əhəmiyyətli və hətta artım müşahidə edilmişdir. ÜDM -in artımı 5,4% təşkil olunmuşdur ki, öz növbəsində bu Vergi Məcəlləsində bir sıra dəyişikliklərlə birlikdə bütün səviyyələrin büdcəsinə daxil olmaların əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Dövlət büdcəsinin və əvvəlki ilin hesablanmış göstəriciləri ilə həm nominal, həm də real olaraq gəlirlərin əldə edilməsi ilə bağlı əlverişli vəziyyət, bütün büdcə tapşırıqlarını, borc yükünü demək olar ki, tamamilə maliyyələşdirməyin mümkün olmasına səbəb oldu.

Azərbaycan Respublikası hökuməti dövlət maliyyə idarəçiliyinin inkişafı üçün müsbət addımlar atmışdır ki, ilk növbədə vergilərin və ödənişlərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, əsas idarəçilər və büdcə alıcıları tərəfindən büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət, və xəzinə büdcəsinin icra sisteminin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycan ixracatının strukturu son illərdə praktiki olaraq dəyişməyib, 1998-2004-cü illərdə ixracın ümumi həcmində payı olan yanacaq və xammalın üstünlük təşkil edir.

Funksiyalardan ən əhəmiyyətlisi aşağıdakılardır.???

Birinci funksiya: dünya bazarında maye qaynaqları istehsal edən sektorlara satış bazarları və pul gəlirləri təmin etmək. İxracatın ümumi sənaye məhsulunda payı 1999-2004-cü illərdə olmuşdur. Bununla birlikdə, məhsulları əsasən ixrac yönümlü olan bir sıra sənaye sahələri var. Belə ki, neft hasilatı sənayesində, kimya

sənayesində ixrac ümumi məhsulun 63-75% -dən çoxunu təşkil edirdi; əsas kimyada - 40-50%. Bu sənaye sahələrinin ayrı -ayrı məhsullarını fiziki baxımdan nəzərdən keçirsək, bu məhsulların böyük bir hissəsinin ixracı istehsalın üçdə birini keçib. “Real pul” axını təmin edən ixrac üçün məhsul tədarükü, enerji qaynaqları sənayesi üçün əhəmiyyətli bir kompensasiya funksiyasını yerinə yetirir. Fakt budur ki, daxili hesablaşmalarda kütləvi ödənişlərin edilməməsi şəraitində enerji və xammal sənayesi donor rolunu oynayır. Digər sənaye sahələrindən alıcıların xalis borcunun təxminən 40% -i təkə yanacaq sənayesinin payına düşür.

İkinci funksiya: daxili son tələbatı ödəmək üçün qaynaqlar təmin etmək. Formalaşan istehlakçı resurslarına olan tələbat və onların istehsalı arasındakı geniş miqyaslı balanssızlıq islahatların başlanmasından bəri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Üçüncü funksiya: büdcəyə vergi daxilolmalarının təmin edilməsi. Gömrük rüsumları dövlət büdcəsinin ən gəlirli vergi gəlir mənbəyidir. Büdcə gəlirlərində gömrük rüsumlarının payı 1995 -ci ildəki 2,5% -dən 2000 -ci ildə 7,8% -ə və 2018 -ci ildə 6,5% -ə qədər dəyişdi.

İxrac və idxal komponentlərində Azərbaycanın xarici ticarətinin əmtəə quruluşunun hazırkı çətin vəziyyətinin təsviri və təhlili, onun təkmilləşdirilməsi vəzifələrinin və mümkün həll yollarının təsviri ilə tamamlanmalıdır. Azərbaycan Respublikası; idxalın əvəz edilməsi siyasətinin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsinin vacibliyindən bəhs edir. Bu vəziyyətdə, texnologiya idxalının genişləndirilməsinə deyil, strukturunun təkmilləşdirilməsinə - texnoloji tərəqqinin sürətlənməsinə ən təsirli töhfə verən yüksək performanslı maşın və avadanlıq növlərinin nisbətinin artırılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Mühəndislik sənayesi və maddi istehsalın digər əsas sahələri üçün nəzərdə tutulmuş həqiqətən yeni avadanlıqların idxalı lazımdır.

Beləliklə, Azərbaycanın hər iki komponentində xarici ticarətin əmtəə strukturunun təkmilləşdirilməsi probleminin həlli nəinki təcili olaraq, həm də mümkündür. Lakin bunun üçün hökumətin ixracın şaxələndirilməsi və idxal əvəz

etmənin stimullaşdırılması da daxil olmaqla xüsusi xarici ticarət strategiyasının sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi və ardıcıl reallaşdırılması tələb olunur. Təbii ki, belə bir strategiya yalnız dövlətin iqtisadi rolunun kəskin şəkildə intensivləşməsini nəzərdə tutan ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ümumi alternativ strategiyasının üzvi komponenti kimi reallaşa bilər.

Gömrük və tarif siyasəti ən ciddi problemlərdən biri olaraq qalan iqtisadi təhlükəsizlik problemi ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyini təhdid edən kifayət qədər faktorlar var. Bunların arasında aşağıdakılar var: ölkənin bir çox istehlak malları, ara məhsullar, maşın və avadanlıqların idxalından artan asılılığı; xammal ixracında üstünlük və ənənəvi satış bazarlarının itirilməsi, Qərbi ölkələrinin Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli mal və texnologiyalar bazarına nəzarət qurmaq cəhdləri (Abdullayev E. 2001: s.58).

Xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli bir addım atıldı: idxal olunan mallara tariflərin daha da aşağı salınması həyata keçirildi, bəzi əmtəə maddələri rüsum ödəməkdən tamamilə azad edildi. Ümumiyyətlə, idxal olunan malların yalnız 30% -i gömrük rüsumuna məruz qalır. Beləliklə, Azərbaycanda xarici ticarət siyasəti beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi və dünya iqtisadi əlaqələrinin qloballaşması tendensiyalarının "yarmarkasında" həyata keçirilməyə davam etdi.

Yaranan reallıqlara adekvat bir cavab olaraq, 2001-ci ilin ortalarında Gömrük Komitəsi tərəfindən təklif edilən və ticarət tariflərinin prinsipcə yeni yanaşmalarını özündə əks etdirən xarici ticarət rejiminin mexanizmini nəzərdən keçirmək lazımdır. Yerli istehsal olmadıqda respublikada istehsal olunan mallara yüksək idxal rüsumlarının (100%-ə qədər) tətbiq edilməsi təklif edildi. Ölkədə istehsal edilməyən mallar üçün gömrük rüsumu simvolik bir ödəniş olacaq - 0,25%, 0,5%, 0,75%, bu da qiymətə təsir etməyəcək. Diferensiallaşdırılmış tariflərin istifadəsi maksimum 5 il üçün planlaşdırılırdı, bundan sonra vahid sistem yenidən istifadə ediləcəkdi. Oxşar mexanizm artıq Qazaxıstanda və Gürcüstanda da fəaliyyət göstərmişdir və bir

vaxtlar Cənubi Koreya və digər yeni sənaye ölkələri tərəfindən uğurla istifadə edilmişdir.

Nəticə etibarlı ilə, gələcəkdə gömrük rejimlərinin sabitliyini təmin etmək, sürətli və sadə gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarını inkişaf etdirmək lazımdır. Əlverişli investisiya mühiti nəinki gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsini, həm də beynəlxalq istehsal əməkdaşlığını asanlaşdıracaq gömrük işləmə rejimlərinin yaradılmasını təmin edir. Gələcəkdə, gömrük dəyərinin tənzimlənməsi qaydalarını təkmilləşdirmək lazımdır, çünki onun rəşional sistemi büdcəni doldurmaq deməkdir.

1.3. Ölkə üzrə tətbiq olunan gömrük rejimləri

Gömrük rejimi - gömrük proseduru üçün müəyyən edən bir sıra qaydalar gömrükdə malların istifadəsi və sərəncamına dair gömrük məqsədləri, tələbləri və şərtləridir. Xüsusi tədbirlər sisteminin və bir sıra metodların (texnikaların) təyin edilməsi köməyi ilə gömrük tənzimləmə vasitələrinin kompleks tətbiqində gömrük rejimi anlayışı istifadə olunur.

Gömrük rejimi gömrük qanunvericiliyinin əsas kateqoriyasıdır. Onun köməyi ilə malların gömrük sərhədindən vaxtında keçirilməsinin, yerləşmə şərtləri müəyyən olunur. Gömrük rejimlərini iki əsas qrupa bölmək olar (Tsuru S. 2003: p.142).

Birinci qrupa malların tam daxil olduğu rejimlər daxildir - sərbəst dövriyyəyə buraxmaq, ixrac etmək, yenidən idxal etmək, yenidən ixrac etmək.

İkinci qrupa aid gömrük rejimləri, malların yalnız üçün istifadə edilməsinə icazə verir. Gömrük orqanları tərəfindən təyin edilmiş şərtlər və ciddi şəkildə müəyyən edilmiş məqsədlər aiddir. Bu qrupa rejimlər daxildir: gömrük anbarı, rüsumsuz mağaza, tranzit, müvəqqəti idxal (ixrac), sərbəst gömrük zonası, sərbəst anbar, emal, dövlətin xeyrinə imtina, malların məhv edilməsi. İkinci qrupun sadalanan rejimlərinin əksəriyyəti müxtəlif problemlərin həllinə iqtisadi vəzifələr yönəlib (Kəlbəyev Y. 2005: s.29):

- malların saxlanması - “gömrük anbarı” rejiminin məqsədi;
- malların emalı - hər üç emal rejiminin məqsədi;
- müəyyən şərtlərə tabe olan malların istifadəsi - rejimlərin məqsədi “müvəqqəti idxal (ixrac) “,” sərbəst gömrük zonası;
- malların daşınması “tranzit” rejiminin məqsədidir.

Gömrük rejimlərinin rolu və əhəmiyyəti çox böyükdür. Gömrük rejimi malların təyinatından, şərtlərindən asılı olaraq malların gömrükdən keçirilməsi nizamını yaradır.

Gömrük rejimini tənzimləyən qaydalar həm gömrük orqanları, həm də məcburidir

Gömrük rejimi hərəkət edən şəxs tərəfindən seçilir. Ancaq bu seçim adətən bir sıra hallar: malların məqsədi və xarakteri, idxal məqsədi və ya perspektivlər sonrakı istifadə, satın alınma şərtləri və s. nəzərə alınır. Bu rejimin mahiyyəti bundan ibarətdir. Ölkə gömrük ərazisinə gətirilən mallar, ixrac etmək öhdəliyi olmadan orada qalır. Gömrük rüsumları ödənildikdən sonra sərbəst dövriyyədə olmaq statusu qazanırlar. Bu şərtlər yerinə yetirilmədikdə, mallar şərti olaraq azad edilməlidir. Sərbəst dövriyyənin sərbəst buraxılması ən çox yayılmışdır. Rejimi və idxal olunan

mallara tətbiq olunur. Bütün tələblərə qanunvericilik, hüquqi və fiziki şəxslərin hər hansı bir məqsədlə mal idxal etmək hüququna malikdir: əhali tərəfindən istehlak, kommersiya fəaliyyəti, müəssisələrin ehtiyacları.

İxrac bu rejim dünya praktikasında ənənəvidir. Bu o deməkdir ki, mallar ölkənin gömrük ərazisində sərbəst dövriyyədədirsə, ondan heç bir öhdəlik olmadan ixrac olunur. İxrac, ixrac gömrük rüsumlarının ödənilməsini təmin edir. Bundan əlavə, xarici iqtisadi fəaliyyətin mövzusu gömrük aktları ilə digər tələblər və şərtlər ölkənin qanunları və başqa hüquqi aktları müəyyən edilmişdir. Bunlara ixracatçı tərəfindən malların ixracından əldə edilən valyuta gəliri səlahiyyətli bankdakı hesaba məcburi qeydiyyat daxildir.

İkiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün bu rejimi seçərkən bir istisna edilir. İxrac üçün əlavə dəyər vergisi (ƏDV) geri qaytarılması qaydası əməliyyatlar tərəfindən müəyyən edilir.

Gömrük tranziti. Bu, xarici malların gömrükdən keçirildiyi bir rejimdir. Gəliş və gediş yerləri arasında, əgər yolları varsa, Azərbaycan Respublikasının gömrük nəzarəti altındadır. Gömrük sərhədindən kənarda başlayır və bitir. Tranzit üçün heç bir gömrük rəsmiləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. İqtisadi xarakterli qadağalar və məhdudiyyətlər də mallara şamil edilmir. Bu rejim tranzit olanlar istisna olmaqla, yalnız xarici mallara şamil olunur. Ölkənin beynəlxalq hüquq və qanunvericiliyinə normalarına uyğun olaraq qadağandır (Allahverdiyev H. 2002: s.78).

Beynəlxalq tranzit gömrük orqanının malların daşınmasının başladığı fəaliyyət yazılı icazəsi ilə bölgədə icazə verilir. Belə bir icazə aşağıdakı hallarda verilə bilər (Кисловский Ю. 2015: с.156):

- idxal olunan mallarla əlaqədar sərhəd və digər növ dövlət nəzarəti həyata keçirildikdə;
- mallar ona tabe olduqda;
- icazə verildikdə və lisenziyalar lazım olduqda mallara aiddir;
- mallar üçün tranzit bəyannaməsi təqdim edilmişdir;

- malların eyniləşdirilməsini təmin etmək (gömrük möhürləri və möhürlər vurmaqla, yapışdırmaqla);

- malların gömrük möhürləri altında daşındıqda nəqliyyat vasitəsi düzgün təchiz olunmuşdur;

- gömrük qanunvericiliyinə əməl olunması üçün tədbirlər görülmüşdür.

Tranzit icazəsi, tranzitin qəbul edildiyi gündən ən gec üç gün müddətində bəyannamə verilməlidir. Bu halda, gömrük orqanı beynəlxalq tranzit müddətini təyin edir (Stiglitz J. 2015: p.298).

Malların emalı üçün gömrük rejimi. Müəyyən bir mərhələdə bu rejimlər malların ölkənin gömrük sərhədindən keçirilməsi lazım olur. Bu rejimlər üç növə bölünür:

- gömrük ərazisində (məhsul ixracına məruz qalan idxal malları üçün tətbiq olunur);

- gömrük nəzarəti altında (sonradan emal olunmuş məhsulların dövriyyəyə buraxılması ilə idxal olunan mallar üçün istifadə olunur);

- gömrük ərazisindən kənarında (sonradan emal olunmuş məhsulların idxalı ilə Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan mallar üçün istifadə olunur).

Əgər emal ölkənin gömrük ərazisində aparılırsa, mallara xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında qanunvericiliklə təyin edilmiş bütün qadağalar və məhdudiyyətlər tətbiq olunur. Gömrük işləmə rejimləri bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir.

Birincisi, malların bu rejimlər altında yerləşdirilməsinə yalnız maraqlı bir gömrük orqanının icazəsi ilə şəxsin müraciəti əsasında icazə verilir. İcazədə aşağıdakılar göstərilir (Məmmədov F. 2010: s.97):

- malların və onların emalı məhsullarının təsviri, miqdarı və keyfiyyəti;
- emal əməliyyatları və onların həyata keçirilməsi üsulları;
- emal məhsullarının məhsuldarlığı;
- emal müddəti və digər zəruri məlumatlar.

İkincisi, gömrük orqanları emal olunmuş məhsullarda bu rejimlər altında yerləşdirilən malları müəyyən edə bilsələr, bir qayda olaraq emal etməyə icazə verilir. Bu məqsədlə aşağıdakılardan istifadə edilə bilər: möhür və ştampların yapışdırılması, rəqəmsal hərf markalanmasının tətbiqi, malların ətraflı təsviri, fotosəkillərinin çəkilməsi, seriya nömrələrindən istifadə etmək və s.

Üçüncüsü, adı çəkilən rejimlər üçün ümumi əməliyyatlara aşağıdakılar daxildir: faktiki emal və ya emal, həmçinin quraşdırma, montaj, sökülmə daxil olmaqla yeni malların istehsalı. Emal əməliyyatları malların qablaşdırılması, qablaşdırılması və çeşidlənməsi, mədənçilik, ovçuluq və balıqçılıq, malların satış və nəql üçün hazırlanması, rənglənməsi və bərpası, elektrik, istilik və digər enerji növlərinin istehsalı və digər hərəkətləri əhatə edə bilməz.

Dördüncüsü, bu rejimlər emal olunan mallara görə gömrük rüsumlarının və vergilərin ödənilməsindən tam şərti olaraq azad edilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, gömrük işləmə rejimlərinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Emal prosesində xarici iqtisadi fəaliyyət subyekti tullantıların və istehsal qalıqlarının yerləşdirilməsi problemi ilə də üzləşir. Gömrük ərazisində və daxili istehlak üçün emal rejimlərində, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qalmaq şərti ilə, bəyannamə verilir və bunlarla əlaqədar olaraq gömrük rüsumları və vergiləri ödənilir. Gömrük işləmə rejimləri, tələblərdən biri olaraq, gömrük orqanı ilə razılaşdırılaraq xarici iqtisadi fəaliyyət subyekti tərəfindən müəyyən edilən müəyyən müddətlərə riayət edilməsini nəzərdə tutur.

Bu rejimin məzmunundan müəyyən müddət ərzində xarici malların ölkənin gömrük ərazisindən gətirildiyi zaman istifadə olunur. Bu rejimdən bir şərtlə ki, mallar təkrar ixrac olunduqda gömrük orqanı tərəfindən eyniləşdirilməsi mümkündür (Nuriyev C. 2009: s.96).

Burada beynəlxalq müqavilələrin qaydaları ilə müəyyən edilmiş hallar istisnadır. Müvəqqəti olaraq gətirilən malları eyni tipli əşyalarla əvəz etməyə icazə verilir. Müvəqqəti olaraq gətirilən mallar, bir qayda olaraq, alan bir şəxs tərəfindən

istifadə oluna bilər. Gömrük rüsumlarının verilmiş rejim, səbəbiylə edilən dəyişikliklər istisna olmaqla, orijinal vəziyyətdə qalmalıdır (North D. 2015: s.675).

Bununla birlikdə, təhlükəsizliyini təminatı üçün onlarla birlikdə əməliyyatlar aparmağa icazə verilir, təmir (əsaslı təmir və modernləşdirmə istisna olmaqla), texniki xidmət və digər əməliyyatlar daxil olmaqla, malların istehlak xüsusiyyətlərini qorumaq və lazımı qaydada saxlamaq üçün lazım olanlardır.

Malların müvəqqəti idxal müddəti ölkənin gömrük orqanı tərəfindən təyinat və məqsəddən asılı olaraq təyin edilir

Gömrük Məcəlləsi öhdəlikləri nəzərdə tutur ki, onların iştirakı ilə dayandırmaq mümkündür. Bunlara daxildir: malların ələ keçirilməsi və ya ələ keçirilməsi, yerləşdirilməsi gömrük anbarına müvəqqəti gətirilən mallar; icazə alan şəxsin istəyi müvəqqəti olaraq gətirilən mallar yerləşdirilərkən müvəqqəti giriş digər gömrük rejimlərində gömrük rüsumlarının, vergilərin ödənilməsindən qismən azad edilmir. Müəyyən olunmuş müddətin bitdiyi gündən gec olmayaraq mallar gömrükdən çıxarılmalıdır (Məhərrəmov A. 2008: s.96).

Gömrük nəzarəti - bu məqsədlə gömrük orqanları tərəfindən reallaşan tədbirlər kompleksidir. Ölkənin gömrük qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etmək.

Gömrük nəzarəti baxımından mövcud Gömrük Məcəlləsinin müddəaları beynəlxalq müddəalara yaxındır. Gömrük nəzarəti həyata keçirilərkən gömrük orqanları aşağıdakı əsas prinsipləri rəhbər tuturlar (Nuriyev C. 2018: s.65):

1. Seçicilik. Bu prinsip “obyektlərin seçiciliyi” kimi şərh edilə bilər - yəni. bütün yüklər deyil, mallar, sənədlər və s. gömrük nəzarətinə və seçmə nəzarət formalarına tabedir - nəzarət olunan mal və mallarla əlaqədar olaraq, bütün forma və üsulları əməl etmək lazım deyil;

2. Analiz və risklərin idarəsi. Bu prinsipin tətbiqi əvvəlkilərin tələbləri ilə dikte olunur. Risk təhlili və idarə edilməsinə əsaslanaraq mallar, nəqliyyat vasitələri, şəxslər və sənədlər müəyyən edilir və bu cür yoxlama dərəcəsi müəyyən edilir;

3. Bütçə səmərəliliyi prinsipi. Bu prinsipə görə nə qədər olduğunu anlamaq lazımdır. Dövlət tərəfindən gömrük orqanlarının xərcləri, vergi ödəyiciləri baxımından ödənilir;

4. Qarşılıqlı və əməkdaşlıq prinsipi. Gömrük orqanları əməkdaşlıq edir və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir digər icra hakimiyyəti orqanları, gömrük və hüquq orqanları və xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən xarici dövlətlər.

Gömrük orqanları aşağıdakı gömrük nəzarət formalarından istifadə edirlər (Əliyev A. 2002: s.87):

- 1) məlumatların və sənədlərin yoxlanılması;
- 2) şifahi sorğu;
- 3) izahatların alınması;
- 4) gömrük nəzarəti;
- 5) nəqliyyat vasitələrinə gömrük baxışı;
- 6) şəxsi axtarış;
- 7) xüsusi markalarla malların markalanmasının yoxlanılması, üzərində eyniləşdirmə nişanlarının olması;
- 8) binaların və ərazilərin yoxlanılması;
- 9) gömrük yoxlaması.

Gömrük nəzarəti - açıq, hədəfli, birbaşa və ya dolaylı (ilə səlahiyyətli vəzifəli şəxslər tərəfindən texniki vasitələrdən istifadə) vizual müşahidə malların gömrük nəzarəti altında daşınması, yüklərin yerinə yetirilməsi və s əməliyyatlardır.

Gömrük yoxlaması bəyannamənin səlahiyyətli şəxsləri olmadan həyata keçirilə bilər. Gömrük işçisini xəbərdar edəcək heç bir hal müəyyən edilmədikdə, akt tərtib edilə bilməz. Gömrük yoxlaması - nəqliyyat vasitələrinin və malların gömrük işçiləri tərəfindən yoxlanılması möhürlərin, möhürlərin və malların eyniləşdirilməsinin digər vasitələrinin çıxarılması ilə əlaqəlidir (Зведе Е. 2014: с.18).

Axtarılan şəxs yoxlama zamanı gömrük işçisinin qanuni tələblərinə riayət etmək məcburiyyətindədir və aşağıdakılara malikdir (Cipolla C. 2017: p.414):

- gömrük orqanı rəhbərinin şəxsi yoxlama aparmaq qərarının elan edilməsini tələb etmək;

- hüquq və vəzifələrinizlə tanış olun;

- izahat vermək, ərizə vermək;

- hazırlandıqdan sonra şəxsi axtarış aktı ilə tanış olun və tabe olan ifadələr verin akta girmək;

- ana dilindən istifadə etmək, həmçinin tərcüməçinin xidmətlərindən istifadə etmək;

- şəxsi işin sonunda gömrük işçilərinin hərəkətlərindən şikayət etmək hüquq və qanuni mənafelərin pozulması halında yoxlama.

Şəxsi axtarışın aparılmasına dair akt tərtib edilir. Akt bir vəzifəli şəxs tərəfindən imzalanır.

Gömrük yoxlaması isə iki formada olur: ümumi və xüsusi.

Ümumi audit xüsusi bir audiddən fərqlənir müəssisənin fəaliyyətinə müdaxilə etməməlisiniz. Ümumi yoxlama üç gündən çox olmayaraq aparıla bilər (Bairoch P. 2009: s.91).

Müəssisəyə gələn gömrük məmuru hansı məlumatlara sahib olması lazım olduğunu dəqiq başa düşməlidir

Xüsusi gömrük yoxlaması apararkən, gömrük orqanlarının aşağıdakı hüquqları vardır:

- hər hansı bir sənəd və məlumatın (bank işi daxil olmaqla) pulsuz təqdim olunmasını tələb etmək, istehsalın aparılması ilə bağlı elektron sənədlər formasında, o cümlədən ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən mallarla kommersiya və ya digər əməliyyatlar və onunla tanış olmaq;

- yoxlanılan şəxsin binalarını və ərazilərini yoxlamaq, habelə yoxlama və yoxlama aparmaq;

- Vergi Məcəlləsi ilə təyin edilmiş qaydada malların inventarizasiyasını aparmaq;

- malların ələ keçirilməsini həyata keçirmək və ya ələ keçirmək.

Eyni şəxs tərəfindən təkrar gömrük yoxlamasının aparılması və eyni mallara icazə verilmir. Gömrük nəzarəti üçün xüsusi bilik tələb olunduğu hallarda, gömrük laboratoriyalarının mütəxəssisləri və ya digərləri tərəfindən aparılan müayinə və tədqiqatlar gömrük orqanları tərəfindən təyin olunan mütəxəssislər tərəfindən təyin edilə bilər (Адам С. 2017: p.85).

1. Gömrük nəzarəti nəticəsində mallar üç halda ələ keçirilə bilər (Borrmann A. 2014: p.71):

1) möhürlərin və xüsusi identifikasiya nişanlarının olmaması;

2) kommersiya sənədləri və onların buraxılması barədə məlumatlar olmayan mallar;

3) başqa məqsədlər üçün istifadə edilən mallar bununla əlaqədar gömrük rüsumlarının ödənilməsi üzrə güzəştlər təqdim edilir.

Gömrük Məcəlləsinə uyğun gömrük nəzarətinə görə tələb edilən sənədlər aşağıdakı qruplar:

- nəqliyyat (daşıma) sənədləri - konosament, faktura və başqa sənədlər, malların və müşayiət olunan malların daşınması müqaviləsinin mövcudluğunu və məzmununu təsdiq edən və beynəlxalq nəqliyyat vasitələri;

- kommersiya sənədləri - faktura (faktura), göndərmə və qablaşdırma siyahıları və s

- beynəlxalq müqavilələrinə və qanunvericiliyinə uyğun olaraq istifadə olunan sənədlər;

- gömrük sənədləri - yalnız gömrük məqsədləri üçün tərtib edilmiş sənədlər.

Beləliklə, gömrük ödənişlərinin mahiyyətini və əsas xüsusiyyətlərini təhlil etdikdən sonra nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük ödənişləri Azərbaycanın dövlət iqtisadi siyasətinin əsas alətidir. Gömrük rüsumlarının ödənilməsi respublikanın xarici ticarət fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların reallaşdırılması üçün əsas şərtidir.

II FƏSİL. PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏTİN VƏZİYYƏTİ VƏ DİVERSİFİKASİYASI

2.1. Pandemiya dövründə istehsalın artımı və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması

Məlumatların təhlili onu göstərir ki, son beş ildə ölkəmizdə istehlak bazarının həcmi xeyli artıb. 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə istehlak bazarında ümumi ticarət əməliyyatlarının həcmi 47,4% artıb. Eyni dövrlə müqayisədə pərakəndə ticarət əməliyyatlarının ümumi həcmi 53,1 faiz artıb. Oxşar vəziyyət digər sənaye sahələrində ticarət əməliyyatlarının həcmində də özünü göstərir. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə ictimai iaşə sahəsində müvafiq göstərici 49,6 faiz, pullu

xidmətlərdə isə 28,7 faiz artıb. Yeni tarix üçün statistik göstəricilərin təhlilinə diqqət yetirsək, 2020-ci ildə də bu vəziyyətin təkrarlandığını görürük.

2020-ci ildə istehlakçılar tərəfindən son istehlak üçün alınmış mallara xərclənən vəsaitin 48,6 faizi ərzaq məhsullarına, 5,4 faizi içkilər və tütün məmulatlarına, qalan hissəsi isə digər mallara sərf olunub. Hesabat ilində istehlak mallarının 22,7 faizi ticarət müəssisələri tərəfindən, 54,6 faizi fərdi sahibkarlar tərəfindən, 22,7 faizi bazar və yarmarkalarda satılıb. 2019-cu illə müqayisədə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi real ifadədə müəssisələr üzrə 6,6 faiz, fərdi sahibkarlar üzrə 3,8 faiz artıb, bazar və yarmarkalarda isə 17,2 faiz azalıb. 2020-ci ildə ticarət şəbəkəsində bir ölkənin rezidentinə ayda orta hesabla 335,6 manat, o cümlədən 181,2 manatlıq ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları, 154,4 manatlıq qeyri-ərzaq məhsulları daxil olub. Beləliklə, istər cədvəl məlumatları, istərsə də son statistik məlumatlar bizə göstərir ki, ölkəmizdə bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə olunub, əhalinin real gəlirləri əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli artıb. Ticarət əməliyyatlarının artmasına təsir edən digər amil bu sahədə iri istehsal bölmələrinin yaradılması hesabına istehlak bazarının əmtəə strukturunun artması ilə bağlıdır.

Bəzi iqtisadi yanaşmalardan fərqli olaraq, kənd təsərrüfatı istehsalçıları çox vaxt öz fiziki və maliyyə resurslarından istifadə etməklə geniş miqyaslı genişləndirilmiş təkrar istehsalın formalaşmasını idarə edə bilmirlər. Onların bəzilərinin ixtiyarında olan istehsal prosesini müstəqil idarə etmək imkanı olsa da, müəyyən məsələlərdə, xüsusən də istehlak bazarının dəyişən tələbatını dəqiq təhlil etmək, eləcə də geniş təkrar istehsal yaratmaq üçün kifayət qədər imkanları yoxdur. Bu baxımdan, dövlətin aqrar sektora müdaxiləsi, istehlak malları bazarının inkişafına dəstək siyasəti çox mühümdür. Bu siyasət azad rəqabətin inkişafına təsir edən hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir.

Ölkəmizdə bu yöndə aparılan siyasət dünya təcrübəsində olduğu kimi, əsasən iqtisadi, qismən də hüquqi tənzimləmə vasitələrinin yardımı ilə reallaşır. Sərbəst bazar qanunlarının tətbiq olunmadığı keçid ölkələrində hüquqi alətlərdən geniş

istifadə olunurdu. Bu halda dövlət hüquqi mexanizmdən və qanunvericilik üsullarından istifadə etməklə istehlakçıların maraqlarının qorunmasında maraqlıdır.

Milli iqtisadiyyatda istehlak bazarını qorumaq üçün dövlətin bazara müdaxiləsinin müxtəlif formaları istənilən nəticəni əldə edə bilər. Kənd təsərrüfatının istehlak mallarının qiymətlərinə dövlətin təsiri xüsusilə fərqlidir. Qiymət dövlətin müxtəlif qiymət siyasətini əks etdirən ənənəvi, yeni bazar müdaxiləsi forması kimi səciyyələndirilə bilər. Burada borc, müqavilə, çatdırılma qiymətlərindən geniş istifadə olunur. Qiymət siyasətinə bazar müdaxiləsi istehlak malları bazarında iştirak edən hər iki tərəfə iqtisadi bum və iflas dövrlərində ən az itkiyə məruz qalmağa və buna yaxın istehlak etdikləri mallardan maksimum fayda qazanmağa imkan verir. Qiymət siyasəti istehlak malları bazarında hər iki tərəfin iqtisadi marağını təmin etməyə yönəlmiş siyasətdir. Bu zaman bazarda əmtəələrin artıqlığı aradan qaldırılır və istehlak mallarının qiymətlərinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq olar.

Beləliklə, istehlak bazarında məhsulların qiymətlərinin sabitliyinin təmin edilməsi məsələsi həll olunur.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, ölkəmizdə istehlak bazarında qiymət səviyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı statistik məlumatlar göstərilir.

Əvvəlki dövrlə müqayisədə istehlak bazarında ciddi qiymət artımı müşahidə olunmayıb.

2015-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə istehlak qiymətləri indeksində cəmi 1% artım olub. Hesabat ilində ərzaq məhsullarının istehlak qiymətləri indeksi hətta 1,1% azalıb. 2019-cu ildə istehlak qiymətləri indeksi 2018-ci il ilə müqayisədə 102,6 faiz, içkilər, ərzaq məhsulları və tütün məmulatları 103,8 faiz və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə 101,2 faiz, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər üzrə 102 faiz ,0 faiz artıb. Buna əsaslanaraq, 2020-ci ilin statistik rəqəmlərinə nəzər saldıqda oxşar vəziyyətlə qarşılaşırıq.

Bu, güclü istehlak bazarının müdafiəsi siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər (Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. 2002).

(Cədvəl 1, Əlavələr)

Bu baxımdan qiymət istehlak malları bazarında təklif olunan məhsulların istehsalının genişlənməsinə, bazar dəyəri qanunlarına uyğunlaşdırılmasına səbəb olan əsas kateqoriyadır. Ona görə də qiyməti bazarda mövcud olan ədalətsizlik prinsipini minimuma endirən amil kimi də xarakterizə etmək olar.

İstehlak bazarının özünü təmin etmə imkanlarından danışarkən, istehlak bazarına idxal olunan məhsulların həcminə diqqət yetirmək, həmçinin statistik məlumatların təhlili vacibdir. Bunun üçün bu məqalədə kənd təsərrüfatı məhsullarının növlərinin idxalının həcminə diqqət yetirilir. Qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının düzgün istehsalı üzrə ixtisaslaşmanın artması bu sektorda bir çox malların ixracının həcmi artırır. Eyni zamanda, müqayisəli üstünlük prinsipinə əsaslanaraq, bir qrup malın idxalı məqsədəuyğun hesab edilir. Qeyd edək ki, il ərzində göstəricilərin müsbət dəyişməsinin əsas səbəbi qeyri-neft kənd təsərrüfatı məhsullarının təklifinin artırılması məqsədi daşdığından, digər müqayisəli üstünlüklərə malik olmayan baha başa gələn sektordan məhsulların idxalıdır.

COVID-19-un yayılmasından bəri beynəlxalq təşkilatlar dəyişikliklərə operativ reaksiya verməli və müxtəlif ölkələrə əməkdaşlıq və dəstək təklif etmək üçün adi üsullara dəyişiklik etməli oldular. Bu ICD və Azərbaycan üçün doğrudurmu?

COVID-19 epidemiyası zamanı İslam İnkişaf Bankı Qrupunun (İsDBG) özəl sektorun inkişaf qolu olan Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyası (ICD) də dəyişikliklərə reaksiya verdi və 250 milyon dollarlıq təcili yardım paketi elan etdi. Bu məbləğ İsDBG tərəfindən yaradılmış 2,3 milyard dollarlıq paketin bir hissəsidir. Vəsaitlər əsasən üzv ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın banklarına yönəldiləcək. COVID-19 epidemiyası zamanı Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinə bu cür kömək etməyi nəzərdə tuturuq.

COVID-19 ICD-Azərbaycanın qurulmuş əlaqələrini hansı yollarla dəyişdirdi?

Bu pandemiya zamanı biz müşahidə etdik ki, bir çox maliyyə institutları daha yavaş prosedurlardan, mürəkkəb bürokratiyadan və sərt iyerarxialardan əziyyət çəkir. Buna görə də, qlobal maliyyə institutları şəbəkəmizi gücləndirmək və maliyyə resurslarına asan çıxışı təminat yaratmaq ICD onlayn xüsusi platforma hazırlayıb. Məqsəd Azərbaycan kimi üzv ölkələr və eyni bazarları və sektorları hədəfləyən əsas regional maliyyə institutları ilə tərəfdaşlığa diqqət yetirməkdir. ICD üzv ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda özəl sektorun dəstəklənməsi və İslam maliyyəsinin inkişafında əsas rol oynayır. Biz The Bridge platforması vasitəsilə qarşıdakı aylar və illər ərzində Azərbaycanda daha çox əməkdaşlığa ümid edirik.

COVID-19 pandemiyası qlobal miqyasda ölkələri vurmağa davam edərkən ICD hazırda hansı fəaliyyətlərə diqqət yetirir?

Mən bilirəm ki, MDB regionu ölkələri COVID-19-un mənfi iqtisadi təsirləri ilə üzləşmək üçün müxtəlif maliyyə mənbələri axtarırlar. ICD-də biz Sukuk və kapital bazarlarının inkişafı proqramını işə salmışıq ki, bu proqram üzv ölkələrin hökumətləri tərəfindən onların dərhal maliyyələşdirilməsi üçün potensial maliyyə mənbələrindən biri kimi sukukun (şəriətə uyğun istiqraz) buraxılışının asanlaşdırılmasında böyük rol oynayır. Bu pandemiya zamanı tələblər. Biz müşahidə edirik ki, demək olar ki, bütün üzv ölkələrimiz bu pandemiya ilə mübarizə aparmaq üçün maliyyəyə ehtiyac duyur və müxtəlif əsas sektorları, xüsusən də səhiyyə ilə bağlı yaxşılaşdırmaq üçün maliyyə tələb edir.

2.2. COVID-19 pandemiyası nəticəsində yaranan ixrac daralmalarının qarşısının alınması

Azərbaycanın postsovet iqtisadiyyatı əsasən neft və qazdan asılı olub və iqtisadiyyatın 45%-ni təşkil edib. Bu illər ərzində ölkənin yüksək iqtisadi artımını Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri, Bakı-Novorossiysk Boru Kəməri və Bakı-Supsa Boru Kəməri vasitəsilə artan enerji ixracı ilə əlaqələndirmək olar. Qlobal neft qiymətlərinin iki dəfə ucuzlaşdığı böhrandan sonra, Azərbaycan iqtisadiyyatı mülayim tempə (2,2%) artdı. Bu dövrdə hökumət turizm, otelçilik və kənd

təsərrüfatı sektorları kimi qeyri-neft sektorlarının şaxələndirilməsinə diqqət yetirmişdir (Səmədzadə Z.A. 2004).

Buna baxmayaraq, ikili şok - neft qiymətlərinin çökməsi və COVID-19 pandemiyası maliyyə imkanları olmayan Azərbaycan kimi neftdən asılı olan ölkələr üçün yoxsulluq və sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik riskini artırıb. Bundan əlavə, qlobal qadağalar səbəbindən yanacağa tələbatın kəskin azalması (30%) hökumətin gəlirlərinə mənfi təsir göstərmiş, ticarət və maliyyə axınının kəskin azalmasına səbəb olmuş və ölkənin turizm və qonaqpərvərlikdən əldə etdiyi gəlirlərə ciddi təsir göstərmişdir.

2020-ci ilin mart ayından etibarən Azərbaycan hökuməti səyahət və ictimai toplantıları, habelə biznes əməliyyatlarını məhdudlaşdıran xüsusi karantin tətbiq edib. Bu məhdudiyyətlərə baxmayaraq, tədbirlər COVID-19 virusunun yayılmasının qarşısını ala bilməyib. Əslində, Azərbaycan COVID-19 hadisələrinin sayında kəskin artımın şahidi olub və 2020-ci ilin iyununa Şərqi Avropanın ən ağır zərbələrindən birinə çevrilib. Məsələni çətinləşdirən karantin Azərbaycan cəmiyyətinə əhəmiyyətli iqtisadi təsir göstərmiş və işsizliyin artması və ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə nəticələnib. Gündəlik iqtisadi itkilərin 120-150 milyon manata çatması ilə Azərbaycanın 2020-ci ilin qalan hissəsi üçün iqtisadi proqnozu getdikcə daha qaranlıq görünür. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) Azərbaycanın ümumi gəlirinin daxili məhsul (ÜDM) 2020-ci ildə 5% azalacaq. Bu, hökumətin 2019-cu il 3% artım proqnozu ilə eyni olmur (<http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>).

Böhranın ölkəyə vurduğu mənfi iqtisadi və sosial təsirə qarşı çıxmaq üçün hökumət işsizlərə və biznesə böyük dəstək paketi təqdim etdi, banklara dövlət zəmanətləri verdi. Depozitlər və 2,5 milyard manat dəyərində xilas paketi istehsal edilib. Paketə vergilərin azaldılmasından tutmuş endirimlərə qədər bizneslərə yardım daxildir. Paketlərə işsizlər üçün maliyyə yardımı (təxminən 600.000 sakin ayda 190 AZN-dən faydalana bilər) və bizneslərə vergilərin azaldılması, yeni kredit subsidiyaları və təxmini 80 manat dəyərində maliyyə dəstəyi proqramını nəzərdə

tutan sosial təminat proqramı daxildir. Pandemiyanın mənfi təsirinə məruz qalan sektorlarda çalışan 300 min fərdi sahibkara milyon manat vəsait ayrılıb.

2020-ci ilin iyun ayından etibarən Vergi Məcəlləsinə COVID-19-dan təsirlənən bizneslərə güzəştlər nəzərdə tutan dəyişikliklər təsdiq edilmişdir. Dəyişikliklər turizm, sərnişin avtomobil daşımaları və mədəniyyət obyektləri də daxil olmaqla seçilmiş sektorları torpaq və əmlak vergisindən bir il müddətinə azad edir. Gəlir vergisi ödəyiciləri də 75% güzəşt əldə edirlər. Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) ərzaq və tibbi təhlükəsizlik malları və xidmətlərindən azad edildi. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Strateji Hazırlıq və Cavab Proqramı çərçivəsində Azərbaycan hökuməti COVID-19 fonduna 5 milyon dolları ayırır. Azərbaycan Türkiyə və Çindən də tibbi heyət və ləvazimat şəklində tibbi yardım alıb. Bu arada, Azərbaycan Mərkəzi Bankı Dövlət Neft Fondunun da cəlb olunması ilə valyuta hərracları keçirərək, elan olunmuş 1,7 AZN/USD məzənnəsi ilə bütün xarici valyuta tələblərini ödəyib (Məmmədov F.Ə. 2010).

Sosial-iqtisadi siyasət cavablarının effektivliyi

Bu iqtisadi və sosial proqramların həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan pandemiyanın mənfi iqtisadi təsirlərini yumşaltmaq üçün postsovet İttifaqı ölkələri arasında ÜDM-də ən böyük paya sahib oldu. Pandemiyadan irəli gələn iqtisadi problemlərin həlli üçün Nazirlər Kabinetinə dövlət büdcəsindən ÜDM-in tam 3%-i ayrılıb. Tikinti, rəqəmsal iqtisadiyyat, nəqliyyat, logistika, kənd təsərrüfatı və daxili turizm kimi qeyri-neft-qaz sektorlarında qarşıya çıxan problemlərin həlli istiqamətində də tədbirlər həyata keçirilib.

Bununla belə, dövlətin sosial dəstək tədbirləri ölkənin bir çox əlverişsiz təbəqəsini - kənd icmalarını və kölgə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərənləri kənarda qoyub. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 2018-ci ildə Azərbaycanın kölgə iqtisadiyyatının ÜDM-in 52,2%-ni təşkil edərək qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcminə görə tədqiqatın əhatə etdiyi 158 ölkə arasında ilk 15-liyə daxil olduğunu təxmin etmişdir. Azərbaycanda genişmiqyaslı kölgə iqtisadiyyatının və onun artmasının əsas amilləri korrupsiyaya qarşı qanunvericiliyin olmaması və zəif ictimai

hesabatlılıqdır. Rəqiblərin qeyri-rəsmi sektordakı təcrübələri Azərbaycanda biznesin aparılması üçün əsas maneə olaraq çıxış edir və kölgə iqtisadiyyatı əməyi geniş yayılıb.

Müxtəlif qruplar pandemiya qeyri-mütənasib şəkildə iqtisadi təsirə məruz qalıb. Bunlara gənc işçilər (işsizlikdən daha çox əziyyət çəkənlər), qonaqpərvərlik və tibbi xidmətlərdə çalışanlar (əsasən qadınlar) və konsert işçiləri (qeyri-rəsmi iş yerləri) daxildir. Pandemiya dövründə iqtisadi dəstək üçün müraciət edənlərdən bəziləri evlilik, öz adına qeydiyyatda olan avtomobil və əmlak sahibi olduqları üçün rədd edilib. Fəaliyyətləri kilidləmədən təsirlənən qeyri-rəsmi sektorda işləyənlər üçün rəsmi dövlət dəstəyi yox idi.

Azərbaycanın orta gəlirliləri əsasən dövlət sektorunda işləyənlər və karantin dövründə tam maaş alıblar. Ölkədə müəyyən edilmiş orta sinif qazananların əksəriyyətinin sağlamlıq və gəlir sığortası olmadığı üçün bu, onları həssas yoxsulluq həddinə itələyir, burada kirayə haqqını və yerli banklardan milli valyutada və ya əhatə dairəsində götürülmüş kreditləri ödəmək getdikcə çətinləşir. Orta sinif gəlirləri olanlar pandemiyanın iqtisadi təsirini udmaq üçün daha çox maliyyə vəsaitinə malik ola bilsələr də (orta sinifə yeni daxil olanlar istisna olmaqla), lakin uzunmüddətli perspektivdə onların təhlükəsizlik şəbəkəsi və onların pandemiya nəticəsində sayı azalacaq. Ümumilikdə, pandemiya zamanı 500.000-ə yaxın vətəndaş dövlət işsizlik dəstəyindən faydalanmışdır.

Azərbaycandan və xaricdə yerləşən Azərbaycan icmalarından olan öz-özünə təşkil olunmuş yardım qrupları bütün ölkə üzrə 30.000-dən çox ailəyə ərzaq, nağd pul və əlavə ləvazimatlarla kömək etməklə, bu bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına öz töhfəsini vermişlər. Bu qruplar qartopu metodundan istifadə edərək ehtiyacı olan ailələrə çata bilmişlər. Bakının periferik rayonlarından, Abşeron, Xəzər, Binəqədi və Qaradağ rayonlarından yardım alanlar çoxluq təşkil edib. Məhdud olmasına baxmayaraq, dəstək icmaları tərəfindən toplanan məlumatlar Bakının mövcud şəhər yoxsulluğuna işıq salır.

COVID-19 iqtisadi reaksiyalarında qeyri-dəqiqlik və boşluqların arxasında bir neçə aşkar və görünməyən səbəb var - ilk növbədə, sübuta əsaslanan həllər üçün qeyri-dəqiq məlumatlardır. Azərbaycanda şəhər və kənd yaşayış məntəqələri üzrə ev təsərrüfatlarının gəlirləri, o cümlədən qeyri-rəsmi fəaliyyətlər və onların gəlirləri haqqında şəffaf, qərəzsiz və dəqiq məlumat yoxdur. Məlumat olmadan siyasətlərin tərtib edilməsi bu siyasətlərin nəticələrini ölçmək qədər çətindir.

İnformasiyanın əlçatanlığı - müvafiq məlumatlara məhdudiyyətsiz giriş - bütün keyfiyyət qiymətləndirmələri üçün əsas təşkil edir. Azərbaycanda informasiya infrastrukturunu zəifdir. Bir çox cəhətdən statistik məlumatların əlçatanlığı və dəqiqliyi məhduddur və rəsmi qeydlərə giriş çox vaxt əngəllənir. Məlumatların düzgünlüyünə dair sualın arxasında duran əsas səbəblər qəsdən saxtalaşdırmaqdır. Dövlət qurumları əldə etdikləri məlumatların əvəzinə istədikləri məlumatı yarada, sonra isə əldə etdikləri nəticələri daha inandırıcı etmək üçün məlumatları saxtalaşdırma bilirlər. Etik baxımdan nəzərdə tutulan saxtakarlıqlar qədər problem yaratmasa da, məlumatların toplanması zamanı texnika və prosedurlar kimi gözlənilməz səhvlər də geniş yayılmışdır. Həm qəsdən, həm də gözlənilməz səhvlər yanlış hazırlanmış siyasətlərə və tətbiqlərə səbəb olur - xüsusən də COVID-19 pandemiyası olaraq ekstremal hallarda.

Məsələn, qlobal məlumat dəstlərinə daxil edilmiş Azərbaycan Ev Təsərrüfatlarının Gəlir və Xərcləri Tədqiqatının təqdim etdiyi Cini əmsalı əlaqəli haldır. Azərbaycan üçün Cini əmsalı aşağı qiymətə malik idi ki, bu da ölkədə sosial bərabərsizliyin aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Neft yaşayan ölkə üçün nəticə gözlənilməz idi; nəzəriyyə daha çox yüksək bərabərsizliyi nəzərdə tutur. Əslində, aşağı dəyər qismən daha yaxşı təminatlı, orta təbəqədən olan ev təsərrüfatlarının hesabatda göstərilməmiş gəlirlərini aşkar etmək qorxusundan sorğuda iştirak etməmələri ilə əlaqədardır və nəticədə daha yüksək vergilər qoyulmuşdur.

Uzunmüddətli iqtisadi artım sağlam balanslı olmalıdır. Belə artım ölkəmizin davamlı inkişafı üçün zəmin yaradacaqdır. Effektiv şəkildə reallaşan üçün aşağıdakı göstərilən iki məqsəd yerinə yetirilməlidir:

- ✓ Sabit, Yüksək İqtisadi Artım;
- ✓ Təsirlərə qarşı müqavimət.

İqtisadi artım vətəndaşlarımızın həyatına təsir edən amillərdən biridir. Davamlı iqtisadi artımdan və onun yüksək inkişaf templərindən ölkədə adambaşına milli gəlirin yüksək dərəcədə nail olunmalıdır. Yüksək gəlirli iş yerlərinin yaradılması yolu ilə iqtisadi artım həyat standartlarının illik yaxşılaşmasını təmin etməlidir (Babuşkina A.M. 2007).

Biz davamlı iqtisadi artıma, milli iqtisadiyyatın dərin şaxələndirilməsinə, mal və xidmətlərin ixrac qabiliyyətinin tam reallaşmasına şərait yaradan yeni “hərəkətverici qüvvələr” tapmalıyıq. Neft sektoru sosial-iqtisadi inkişafımızın sütunlarından biri olsa da, inkişafın mərkəzi kimi qeyri-neft iqtisadiyyatından istifadə edilməlidir. İqtisadi artım innovativ və effektiv təşəbbüslərə əsaslanmalıdır. Dövlət-özəl əməkdaşlığın gücləndirilməsinə, gur olan özəl sektorun daha da canlandırılmasına, qeyri-neft sektorunun maliyyələşdirilməsində özəl sektorun payının artırılmasına ehtiyac var.

Özəl sektorun, xüsusilə biznesin iqtisadi artımın və məşğulluğun əsas mənbəyinə çevrilməsi üçün biznes mühitinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması, məhkəmə sisteminin şəffaflığının artırılması, haqsız rəqabətin qarşısının alınması zəruridir. Yeni və şəffaf özəlləşdirmə strategiyasının reallaşmasına ehtiyac var.

İqtisadiyyatın uzunmüddətli investisiya resurslarının istiqamətləri kimi həm kapital bazarının, həm də sığorta bazarının inkişafını sürətləndirmək lazımdır. Milli bank sektorunun sabitliyini təmin etmək, ona inamı artırmaq, iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində bankların payını genişləndirmək, sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə təkan vermək lazımdır. Bundan başqa, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün bank kreditlərinin əlçatanlığını təmin edən və təminatlı bank kreditlərinin verilməsinə bürokratik maneələrin aradan qaldırılması üçün işləyən real mexanizmlərin işə salınması həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Biz ölkə iqtisadiyyatına təsir göstərən birbaşa xarici investisiyaların, strateji investorların infrastruktur sahələrinə cəlb edilməsini təmin etməliyik. Bununla belə, eyni zamanda, əsas diqqət ölkənin milli maraqlarının qorunmasına və xarici investorlarla rəqabətə şərait yaradan mühitin saxlanılması yolu ilə investisiyaların səmərəli tənzimlənməsinə yönəldilməlidir.

Biz dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, bu sahələrdə şəffaflıq səviyyəsini yüksəltmək vacibdir. Qabaqcıl beynəlxalq təcrübələri nəzərə almaqla və gəlirlilik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etməklə dövlət şirkətlərinin kommersiya əsasında fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin yaratmaq və korporativ idarəetmə standartlarını tətbiq etmək lazımdır.

İqtisadiyyatın idarə edilməsində müasir korporativ davranış mədəniyyətindən istifadə genişləndirilməli və təşviq edilməli, korrupsiyaya qarşı mübarizə gücləndirilməli, müasir çağırışlara cavab verən etika da daxil olmaqla müasir dövlət qulluğu qorunmalıdır (Səmədzadə Z.A. 2004).

Təsirlərə qarşı müqavimət

Qlobal iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olduğundan ona xarici mühit təsir edə bilər. Bu səbəbdən iqtisadiyyatın xarici və daxili təsirlərə davamlılığını gücləndirmək, makroiqtisadi sabitliyi daha da gücləndirmək gələcəyimiz üçün çox vacibdir. Ölkədə bu makroiqtisadi sabitliyi və dayanıqlığı gücləndirmək üçün biz yeni reallıqları əks etdirən büdcə qaydalarına əsaslanan fiskal çərçivə formalaşdırmalıyıq.

Yalnız çoxşaxəli iqtisadiyyat dayanıqlı olar. Əsas məqsəd iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin xüsusi çəkisinin artırılmasına nail olmaqdır.

Belə ki, xarici təsirlərə davamlılığın sütunlarından biri dövlətin valyuta ehtiyatları, digəri isə intizamlı borclanmadır. Valyuta ehtiyatlarımızı sabit səviyyədə saxlamaq üçün dövlət büdcəsinə Dövlət Neft Fondundan transfertlərin payı mərhələli şəkildə azaldılmalıdır. Daxili borcların idarə olunması ölkədə maliyyə bazarlarının inkişafına dəstək verməlidir. Xarici dövlət borcunun sabit səviyyəsini qoruyub saxlamağımız, dövlət şirkətlərinin borclanmasına nəzarəti

gücləndirməyimiz, müvafiq olaraq dövlət borcunun idarə edilməsini təşkil etməyimiz vacibdir.

Makroiqtisadi sabitliyin əsas meyarları olan aşağı və sabit qiymətlər təmin edilməlidir. Belə sabitlik iqtisadiyyatda olan gözləntiləri yaxşılaşdırmalı, ev təsərrüfatlarının əmanətlərini amortizasiyadan qorumalı eyni zamanda investisiyaları artırmalıdır. Qiymət sabitliyi daha səmərəli anker vasitəsilə təmin olunmalıdır. Makroiqtisadi sabitliyin başqa mühüm meyarı olan davamlı maliyyə bazarlarının davamlı olaraq səmərəli və səmərəli işləməsini, maliyyə dərinliyinin artırılmasını və maliyyəyə çıxış imkanlarının artırılmasını təmin etməlidir. Maliyyə sabitliyini təminan göstərən institusional idarəetmə çərçivəsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

Davamlı və yüksək artım inklüziv cəmiyyətin yaranmasına xidmət etməli və hər bir vətəndaş bu inkişafı öz həyatında hiss etməlidir. Aşağıdakı göstərilən üç məqsəd bu prioritet əsasında reallaşa bilər:

- Təkmilləşmə nəticəsində hər bir vətəndaşa fayda verir;
- Inklüziv cəmiyyətdə daha böyük və sosial təminat;
- Həm paytaxtın, həm də regionların tarazlı inkişafı.

Təkmilləşmədən hər bir vətəndaş faydalanır

Daha böyük inkişafın mühüm amili təkcə iqtisadi artım deyil, həm də cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial rifahıdır. İqtisadiyyat genişləndikcə, inkişaf etmək və vətəndaşların layiqli sərvət və gəlir səviyyəsini, o cümlədən əmək haqqını təmin etmək lazımdır və əmək haqqının artımı əmək məhsuldarlığının artmasına uyğun olmalıdır (Райнерт С. 2018).

Ölkədə gəlirlərin artması daha da böyük iqtisadi imkanlar yaratmalı, əhəlinin bütün qrupları üçün səmərəli və layiqli məşğulluğu təmin etməli, xüsusən də qadınların iqtisadi imkanlardan istifadə imkanlarını yaxşılaşdırmalıdır. Özəl sektorun məşğulluqda payının artırılması üçün stimullar yaradılmalı və özəl sektorun işəgötürənlərinin bu payı üstünlük yaratmalıdır. Davamlı iqtisadi inkişaf gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsini təmin etməli, aztəminatlı vətəndaşların və

sakinlərin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir. Mövcud qeyri-formal məşğulluğun həcmnin təyin olunması və qarşısının alınması üçün tədbirlərin görülməsi, habelə müəyyən gəlir əsaslarının leqallaşdırılması zəruridir.

İnklüziv cəmiyyətdə daha böyük və ədalətli sosial təminat

Yoxsulluğun eyni zamanda işsizliyin minimuma endirilməsi, o cümlədən əhalinin yoxsul təbəqələrinə ehtiyac əsasında yardımın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və cəmiyyətin sosial müdafiəsinə əlavə imkanlar yaradır.

Ədalətli sosial təminat sistemi yoxsullar və yoxsulluğa həssas insanlar və sağlamlıq imkanları məhdud olan yetkinlik yaşına çatmayanlar da daxil olmaqla, bu cür müdafiəni gücləndirməlidir. Bunun üçün ölkəmizdə minimum aylıq pensiyaların və digər sosial müavinətlərin layiqli səviyyəsinə nail olunmalıdır.

Pensiya sisteminin uzunmüddətli təkmilləşməsi üçün onun maliyyə sabitliyini gücləndirmək, o cümlədən pensiyaların məbləği ilə ödənilən sığorta haqqı arasında mütənasibliyi artırmaq lazımdır. Tələb olunan sosial reabilitasiya infrastrukturuna əlilliyi olan şəxslər, o cümlədən bu cür əziyyət çəkən yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün əlçatan olmalıdır. Bu şəxslərin məşğulluğuna dəstək proqramları genişləndirilməli, onların sosial təminatı gücləndirilməlidir. Belə sosial cəhətdən həssas qrupların maraqlarını təmin etmək və onların cəmiyyətdə iştirakı üçün bərabər imkanlar yaratmaq üçün sosial xidmətlər sistemi təmin edilməlidir.

Paytaxtın və regionların tarazlı təkmilləşdirilməsi

Vaxtilə ölkəmizin paytaxtı regionlardan daha sürətlə inkişaf edirdi. Uzunmüddətli perspektivdə əsas məqsədimiz regional inkişafı paytaxtın inkişafı ilə uyğunlaşdırmaqdır. Bölgələrimizdə bütün zəruri iqtisadi və sosial şəraitdə infrastruktur yaradılmışdır. Bu yerlərdə təsərrüfat fəallığının daha da yüksəldilməsi üçün mövcud işçi qüvvəsi və resurslar onların təsərrüfat dövryyəsinə tam cəlb edilməlidir. Regional, sürətli inkişaf insanların keyfiyyətli iqtisadi imkanlara və fiziki infraqurata çıxışı ilə müşayiət olunmalıdır. Bölgələrin yaşayış səviyyəsi paytaxtdakı kimi olmalıdır. Bu, regionların milli gəlirdə payının artırılmasını təmin edəcəkdir.

2.3. Pandemiya dövründə idxal-ixrac əməliyyatlarının statistikasının müqayisəli təhlili

Azərbaycan hökuməti 2020-ci ilin əvvəlindən bir çox ölkələrdə COVID-19 pandemiyasının sürətlə yayılmasına çevik reaksiya nümayiş etdirib. Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə Nazirlər Kabineti yanında Qərargah yaradılıb. Pandemiyanın nəticələrini öyrənmək, sosial izolyasiya tədbirlərini həyata keçirmək və iqtisadiyyata mənfi təsirləri minimuma endirmək onların əsas vəzifələrindən biridir. Pandemiyanın və nəticədə dünya enerji bazarlarında baş verən kəskin dəyişmələrin iqtisadiyyata, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfi təsirinin azaldılması ilə əlaqəli Prezidentin Sərəncamının icrası ilə qısa və ortamüddətli yol xəritəsi hazırlanıb. Bu sərəncam 3 sahəni əhatə edir (<http://www.president.az/articles/8618>):

- ✓ Sahibkarlığa və İqtisadi artıma dəstək;
- ✓ Məşğulluğa və sosial rifaha olan dəstək;
- ✓ Maliyyə sabitliyi.

Pandemiya ilə əlaqədar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yaranan problemlər xarici ticarətə də təsirini göstərib. Pandemiya zamanı biznesdə və iqtisadiyyatda artan qeyri-müəyyənliklər əsas ticarət tərəfdaşlarının ölkə iqtisadiyyatlarının daralmasına və potensial sifarişlərin azalmasına gətirib çıxarır. Nəticədə xarici ticarət dövriyyəsi dəyər baxımından azalmışdır.

Beynəlxalq təcrübəyə riayət etmək və malların ixracına marağı artırmaq məqsədilə ixrac markası olan malların satışı mexanizminin ölkə Vergi Məcəlləsinə daxil olunması (ixrac markası olan malların satışına sıfır (0) ƏDV dərəcəsi tətbiq edilir). yerli istehsal olunmayan və idxal olunan xammal və aralıq mallardan asılı olan istehsal sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin çoxaldılması siyahı üzrə gömrük rüsumundan azadolmaların tətbiqi ixrac olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində atılan addımdır. Sahə təhlili göstərir ki, bəzi ixrac olunan mal və məhsulların yerli istehsalı müqayisəli olan üstünlüyə malik deyil. Bu xammal və ara məhsulların idxalı və onların istehsal komponentinə cəlb edilməsi ixrac olunan məhsulun xarici bazarlarda qiymət üstünlüyünü artıracaq.

Cədvəl 2: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə *)		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2015 ²	25 809,0	9 216,7	16 592,3	7 375,6	99,9	99,5	100,1
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	104,3	99,5	106,3
2016 ²	21 596,6	8 489,1	13 107,5	4 618,4	92,7	89,6	94,4
2016	21 946,7	8 489,1	13 457,6	4 968,5	112,9	89,6	129,7
2017 ²	24 263,8	8 783,3	15 480,5	6 697,2	89,3	83,8	92,9
2017	24 103,3	8 783,3	15 320,0	6 536,7	85,2	83,8	86,1
2018 ²	31 782,7	11 465,9	20 316,8	8 850,9	100,5	100,2	100,7
2018	30 955,0	11 465,9	19 489,1	8 023,2	96,1	100,2	93,8
2019 ²	33 065,3	13 667,5	19 397,8	5 730,3	96,1	93,5	97,6
2019	33 302,7	13 667,5	19 635,2	5 967,7	96,8	93,5	98,8
2020 ²	24 201,1	10 730,7	13 470,4	2 739,7	78,1	64,0	88,0
2020	24 471,3	10 730,7	13 740,6	3 009,9	72,8	64,0	78,9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sahibkarlar tərəfindən ölkə daxilində xüsusi gömrük prosedurlarından istifadənin stimullaşdırılması yönündə tədbirlərin görülməsi və stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi xarici sifarişlərin artmasına şərait yaradacaq. Beləliklə, fiziki və ənənəvi xidmətlər ixracı ticarətinin pandemiyanın mənfi təsirlərindən qorunması həm də iqtisadi aktivliyin azalmasının qarşısını alacaq (Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. 2018).

Biz qanunvericilik və icra proseslərində Azərbaycanın ixracyönümlü istehsal keçidini təmin edən islahatları müşahidə edə bilərik. Pandemiyadan əvvəlki dövrdə istehsalın artırılması və xarici bazarlara çıxışın artırılması üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edilib.

Xarici ticarətin şaxələndirilməsi idxalçıların və ixracatçıların rifahı, həm də makroiqtisadi sabitliyin davamlılığı üçün mühüm şərtidir. İdxalın diversifikasiyası ixracın diversifikasiyası qədər əhəmiyyətlidir.

İdxalın şaxələndirilməməsi müxtəlif sektorların davamlı istehsalına və xidmətlərinə mənfi təsir göstərir.

Məhsul və coğrafiya baxımından idxalın şaxələndirilməsi ixracın şaxələndirilməsi qədər prinsiplidir. İdxalın coğrafi və məhsul şaxələndirilməsi ticarətin statistik artımından daha çox ticarətin keyfiyyətinə aiddir.

Eyni zamanda idxalın şaxələndirilməsi ixracın diversifikasiyasına təsir göstərir. “ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətin nomenklaturasında, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələrində və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələrində dəyişikliklər edilməsi barədə” NK bir sıra qərarları və “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası”nda dəyişikliklər edilməsi barədə” koronavirus (COVID-19) pandemiyası və nəticədə dünya enerji və birja bazarlarında kəskin dalğalanmalar idxaldan asılı olan və yerli istehsal olmayan yerli istehsal sahələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə müvafiq siyahı üzrə gömrük rüsumundan azadolmaların tətbiqini əsaslandırır.

Cədvəl 3: İdxalın və ixracın coğrafi quruluşları

Coğrafi regionlar	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
reimport					
o cümlədən:					
Avropa	53,3	49,2	48,0	49,3	48,6
Asiya	37,5	38,7	41,4	37,2	42,4
Amerika	8,4	11,3	8,6	10,8	8,3
Afrika	0,2	0,3	1,6	0,2	0,3
Okeaniya	0,6	0,5	0,4	2,5	0,4
Coğrafi regionlar	2017	2018	2019	2020	
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
o cümlədən:					
Avropa	64,7	61,2	60,2	60,1	
Asiya	29,8	32,7	38,3	36,7	
Amerika	4,3	5,1	0,9	0,3	

Afrika	1,2	1,0	0,4	2,4
Okeaniya	0,0	0,0	0,2	0,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Daha rəqabətqabiliyyətli ixracı təmin etmək üçün keyfiyyətli xammala ehtiyac var. Statistika əsasında, 2020-ci ildə Azərbaycanda idxal olunan malların çeşidi 2015-ci il ilə müqayisədə 20,6% artıb. İxrac əməliyyatlarında neft sektorunun payı əmtəə mövqeyindən ibarətdir. Xam neftin üstünlük qazandığı neft-qaz sektorunun aşağı şaxələndirilməsini nəzərə alaraq, ixrac olunan malların çeşidi 12,3% artıb. Eləcə də Azərbaycanın ticarətində liberallaşdırma siyasəti təkcə istehlakçıların ucuz məhsullara çıxış imkanlarını artırmaq deyil, həm də makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün ixracın həcmi və dəyərini artırmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda xarici ticarətin iştirakçıları, məhsulları və coğrafiyası baxımından idxalın diversifikasiyası ixracın diversifikasiyasından daha genişdir (<http://www.president.az/articles/21993>).

COVID-19 pandemiyası Azərbaycanın ixracına mənfi təsir göstərmişdir. Əmtəə strukturunun təhlili diversifikasiyanı artırmaq üçün islahatların dərinləşdirilməsinin zəruriliyini nümayiş etdirir. Hökumətin Covid-19 pandemiyasının səbəb olduğu ixrac azalmalarının qarşısını almaq üçün ilkin addımları ixracı stimullaşdırmaq və dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Sözügedən dəstək ixracın diversifikasiyasına müsbət təsir göstərəcək. Beləliklə, sahibkarların xarici bazarlara inteqrasiyası üçün yüksək xərc yükü qiymətlə bağlı rəqabətdə itkiyə səbəb olur. Hökumətin dəstəyi mövcud ixracın ləngiməsinin qarşısını alacaq və qeyri-ənənəvi malların xarici bazarlara çıxışını asanlaşdıracaq.

Covid-19 pandemiyası zamanı ixrac portfelində mal və məhsulların çeşidinin 2,5 faiz azalması xarici sifarişlərin azalması ilə bağlı olub. 2017-2019-cu illərin statistikasına və 2020-ci ilin rüblük yekunlarına əsasən, qeyri-neft ixracında qeyri-neft ixrac səbəbində yer alan 9 aparıcı məhsul üstünlük təşkil edir. 2017-ci ildən etibarən 9 aparıcı məhsulun tərkibində ixrac səbətinin 0,2-0,3 faizi intervalında minimal dəyişikliklər və bu malların ixracda payının təxminən 50 faiz dəyişməsi ixracın yüksək konsentrasiyasını sübut edir (<http://www.president.az/articles/21993>).

Innovativ həllərin tətbiqindən azad ticarət sazişlərinin bağlanmasına kimi tədbirlərin reallaşması beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan səmərəli addımlardır. Həmçinin biznes mühitinin liberallaşdırılması və ixracatçılar arasında rəqabətin həyata keçirilməsi pandemiya sonrakı dövrdə ixracın şaxələndirilməsinə töhfə verəcək. İxracda müəssisələrin payının artırılması üçün ucuz maliyyə resurslarına çıxışın təmin edilməsi, ixrac yönümlü kreditlərin və müxtəlif dəstək tədbirlərinin (beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tətbiqi, inkişaf xərcləri) təmin edilməsi ixracın diversifikasiyasında məhsulların çeşidini genişləndirəcək.

Pandemiya zamanı ixrac məhdudiyyətlərindən irəli gələn ciddi ixrac problemləri post-pandemiya dövründə azad ticarəti inkişaf etdirəcək. Azərbaycanın həvəsləndirici və dəstək verən ticarət və gömrük ittifaqlarına üzvlüyünü təminat beynəlxalq ticarətə açıq olmaq yolunda əsas problemlərdən biridir.

Beləliklə, ixracın diversifikasiyası birbaşa iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindən asılıdır. İqtisadi inkişafa və artıma nail olmaq üçün ixracın diversifikasiyası siyasətlərinə diqqət ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlıdır. Hazırda müqayisəli üstünlüyə malik məhsullar qiymət üstünlüyünə malik olmalı və keyfiyyət standartlarına cavab verməlidir. Azərbaycan biznes mühitinin innovativ üsulla həllərə meyli olması, eləcə də müqayisəli üstünlüyə malik məhsulların müəyyən edilməsi üçün kommersiya strukturları tərəfindən bilik və ixtiralar əsaslanan modellərin tətbiqi diversifikasiyanı daha da sürətləndirəcək.

Artan iqtisadi gücümüz Azərbaycana Cənubi Qafqaz və ətraf regionların iqtisadiyyatını dəyişə biləcək böyük layihələrə başlamaq imkanı verib. Region iqtisadiyyatının lokomotivi olan ölkəmiz enerji təhlükəsizliyində dünyanın ən etibarlı tərəfdaşlara çevrilmişdir. Bunlar Azərbaycanın regionda rolunu artırmış, onun xarici təsirlərə qarşı müqaviməti və müstəqil dövlət olaraq suverenliyinin bərpası üçün möhkəm zəmin yaratmışdır (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. 2008).

Uzun illər ərzində iqtisadi üstünlüklər əldə edilib, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi əsaslar formalaşmış, ölkənin hərbi qüdrəti yüksəlib. Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması, ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələnən qələbəyə çevrildi.

Eyni zamanda, global fəlakət olan koronavirus pandemiyasına qarşı səmərəli mübarizəmiz ümumi mənafe üçün həmrəylik praktikamız və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə birləşərək, dərin, genişmiqyaslı islahatlar üçün zəruri əsasları gücləndirir. Aparılan islahatlar sayəsində ölkəmizin sosial-iqtisadi potensialı genişlənmiş, iqtisadiyyatımızın xarici şoklara davamlılığı artmışdır. Sosial-iqtisadi tədbirlərin reallaşması, ərazi bütövlüyümüzün təmin edilməsi Azərbaycanın son nəticədə daha keyfiyyətli inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsinə, sürətlə inkişaf edən, firavan, dünyanın lider dövlətinə çevrilməsinə möhkəm zəmin yaratmışdır.

Postpandemiya və münafişədən sonrakı dövr üçün keyfiyyətə yeni olan eyni zamanda 2021-2030-cu illəri əhatələyən strateji mərhələyə qədəm qoyur. Bu yeni dövrdə ölkənin ərazi bütövlüyünün düzgün bərpası ilə səciyyələnilir. Dərin institusional islahatlar iqtisadi artım mənbələrinin aşkar edilməsi, daha firavan cəmiyyətin qurulması və işğaldan azad edilmiş rayonlara orada daimi məskunlaşma ilə tarixi qayıdış yolu ilə Azərbaycan dövlətinin qüdrətini daha da artırmalıdır.

Global iqtisadi reallıqlar yeni inkişaf mərhələmiz üçün qarşıya qoyulan məqsədlərlə yanaşı, ölkənin uzunmüddətli təkmilləşmə vektorunun, sosial-iqtisadi inkişafın əsas yollarının və onlara uyğun milli prioritetlərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir (<http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>).

20-ci əsrin sonlarında tariximizin çətin dövrünü yaşamasına baxmayaraq, ölkəmiz Azərbaycan dünya tərəfindən sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsinin təminatçısı kimi tanınıb. Biz mədəni və sosial-iqtisadi həyatımızda inamla uzun təkamül yolu keçmişik. Ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu xeyli artmış, cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələrimiz möhkəmlənmiş, müasir formalı sosial-iqtisadi infrastruktur uğurla qurulmuşdur. İqtisadi inkişafdan qaynaqlanan güclü maliyyə imkanları bu illər ərzində makroiqtisadi sabitliyə və çoxalmaya mühüm töhfə verib, güclü təhlükəsizlik əsasları yaradıb.

İşğal üzərində qələbə nəticəsində bu yaxınlarda azad edilmiş ərazilərimizin ümumi iqtisadiyyata reintegrasiyası, o cümlədən yeni regional və beynəlxalq nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin yaradılması imkanlarından istifadə ölkənin

inkişafına təkan verəcəkdir. Böyük Qarabağın ümumi iqtisadi arxitekturasını müəyyən edərəkən aydındır ki, regional təhlükəsizlik, sabitlik, fırvanlıq və qarşılıqlı əməkdaşlığın formalaşması ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafı ilə birlikdə Azərbaycanın lider dövlət kimi rolunu daha da artıracaq.

Bu imkanlar Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmlənməsinə və 2030-cu ilə kimi qüdrətli dövlətə, müasir həyat səviyyəsinə əsaslanan sosial rifah cəmiyyətinə çevrilməsinə təminat verir. Azərbaycan dövləti ölkə əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün sosial istiqamətli bazar iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi yolunu seçmişdir.

Yüksək, dayanıqlı, əhatəli və ən əsası özəl təşəbbüslərə əsaslanan iqtisadi artımın sürətləndirilməsi ölkənin yeni inkişaf magistralının təşkil etməklə həm milli sosial rifahın səviyyəsinin daim yüksəldilməsini, həm də əhalinin sosial rifah halına qayıtmasını təmin edir.

İqtisadi dirçəlişimizin əsas amilləri aşağıdakılar olacaq: bazar yönümlü islahatlar vasitəsilə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun səmərəli və səmərəli idarə olunması, özəl institutların gücləndirilməsi, hökumətin dostu biznes idarə edilməsi və yerli sahibkarlığın artırılması üçün ticarət təcrübələrinin daha da liberallaşdırılması. Ölkədə özəl təşəbbüslərin kreativ və innovativ inkişafı iqtisadi resurslarımızın yüksək əlavə dəyər formalaşdıran sektorlara yönəldilməsini təmin edəcəkdir.

Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının aşağıdakı beş Milli Prioritetləri həyata keçirilməlidir (Babuşkına A.M. 2007):

1. davamlı inkişaf edən, rəqabətə davamlı iqtisadiyyat;
2. sosial ədalətə əsaslanan dinamik, inklüziv cəmiyyət;
3. müasir innovasiyalar və rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı sahələri;
4. işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış;
5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl inkişaf” ölkəsi.

Yuxarıda qeyd olunan Milli Prioritetlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: Davamlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyi”ndən irəli gələn öhdəliklərimizin yerinə yetirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi davamlı makroiqtisadi sabitliyə imkan verən və iqtisadi inkişafın orta və uzunmüddətli hərəkətverici qüvvələrini gücləndirən effektiv makroiqtisadi siyasət formalaşdırılmasını tələb edir: insan kapitalının modernləşdirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi, və iqtisadi suverenliyin əmin edilməsi.

III FƏSİL. GÖMRÜK SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PERSPEKTİVLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının ticarət tərəfdaşları ilə münasibətinin inkişaf perspektivləri

Transsərhəd proseslərin logistika yönümlü optimallaşdırılması üçün çox mühüm ilkin şərtlərdən biri kimi Azərbaycan ərazisində gömrük anbarları şəbəkəsinin genişləndirilməsi, eyni zamanda onların innovativ potensialının səviyyəsinin yüksəldilməsi və gömrük anbarlarının təkmilləşdirilməsi qeyd edilməlidir. Respublikanın Dövlət Gömrük Komitəsi anbarlarının fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi aktları sistemli şəkildə yeniləyir. Eyni zamanda, gömrük terminalı sahəsində innovativ proseslərin aktivləşdirilməsi və dəstəklənməsi məsələlərinə prioritet diqqət yetirilir. Azərbaycanın dövlət sərhədi boyunca beynəlxalq standartlara uyğun gömrük buraxılış məntəqələrinin inkişafı, onların imkanlarının artırılması və gömrük nəzarəti qaydalarının təkmilləşdirilməsi

kontekstində gömrük və logistika infrastrukturunun innovasiya yönümlü modernləşdirilməsi həyata keçirilir.

Tarixi “İpək Yolu”nun bərpası, eləcə də Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin inkişafı Azərbaycan Respublikasının çox mühüm tranzit dövlətə çevrilməsinə töhfə verir. Gömrük fəaliyyətinin forma və üsullarının innovasiya yönümlü inkişafı ilə müşayiət olunan transsərhəd proseslərin miqyasının əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə müşahidə olunur. Mərkəzi Asiya ölkələrinin, Çin, Pakistan və Cənubi Koreyanın maraq göstərdiyi Bakı-Tbilisi-Qars (Türkiyə) yeni dəmir yolunun istifadəyə verilməsi (2017-ci ilin noyabrı) kontekstində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hazırda İpək Yolunun iştirakçısı olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan öz ərazilərindən tranzit yüklərin və nəqliyyat vasitələrinin sadələşdirilmiş və maneəsiz keçidinin təmin edilməsi problemini həll edir. Azərbaycanda bu problemlərin səmərəli həlli üçün sistemli əsasda gömrük fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün innovativ ilkin şərtlər artır (<http://www.president.az/articles/8618>).

Cədvəl 4: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə *)		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2015 ²	25 809,0	9 216,7	16 592,3	7 375,6	99,9	99,5	100,1
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	104,3	99,5	106,3
2016 ²	21 596,6	8 489,1	13 107,5	4 618,4	92,7	89,6	94,4
2016	21 946,7	8 489,1	13 457,6	4 968,5	112,9	89,6	129,7
2017 ²	24 263,8	8 783,3	15 480,5	6 697,2	89,3	83,8	92,9
2017	24 103,3	8 783,3	15 320,0	6 536,7	85,2	83,8	86,1
2018 ²	31 782,7	11 465,9	20 316,8	8 850,9	100,5	100,2	100,7
2018	30 955,0	11 465,9	19 489,1	8 023,2	96,1	100,2	93,8
2019 ²	33 065,3	13 667,5	19 397,8	5 730,3	96,1	93,5	97,6
2019	33 302,7	13 667,5	19 635,2	5 967,7	96,8	93,5	98,8
2020 ²	24 201,1	10 730,7	13 470,4	2 739,7	78,1	64,0	88,0
2020	24 471,3	10 730,7	13 740,6	3 009,9	72,8	64,0	78,9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən məlum olduğu üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin inkişafı 2015 -ci ildə 9216.7, 2020- ci ildə 10730.7, ixrac 2015 - ci ildə 16592.3, 2020- ci ildə 13740.6, saldo isə 2015 - ci ildə 7375.6, 2020 - ci ildə isə 3009.9 dollar olmuşdur.

Çoxlu sayda yeni biznes tapşırıqları və təşkilati və idarəetmə innovasiyalarına diqqətin artırılması nəzərə alınaraq, son illər Gömrük Komitəsinin strukturu müasirləşdirilib. Dövlətin ixrac-idxal imkanlarının artırılması, malların gömrük nəzarəti və rəsmiləşdirilməsi proseslərinin rasionallığının təkmilləşdirilməsi, habelə ticarətin logistik sürətləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanın müxtəlif regionlarını əhatə edən 50-dən çox əlavə gömrük postu yaradılıb. Logistika yönümlü innovativ gömrük prosedurları və texnologiyaları dinamik inkişaf edir. Son illərdə respublikada innovativ əsaslarla nəinki transsərhəd proseslərin təşkili üçün tələb olunan sənədlərin sayı, həm də bu sənədləşmənin hazırlanması üçün vaxt, eləcə də keçid müddəti azaldılıb.

(Cədvəl 5, Əlavələr)

Gömrük prosedurlarının yerinə yetirilməsi üçün innovativ texnologiyalar transsərhəd biznes proseslərini optimallaşdıran üsul və vasitələrin istifadəsinə yeni təşkilati və iqtisadi yanaşmalar kimi şərh edilə bilər. Bu proseslərin logistika yönümlü optimallaşdırılmasının meyarı transsərhəd fəaliyyətlərin birbaşa iştirakçılarının gömrük əlaqələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı onların vaxtının və maliyyə xərclərinin azaldılmasıdır. Azərbaycanda gömrük və logistika sektorunda baş verən yeniliklər və tematik xəbərlər barədə transsərhəd fəaliyyət subyektlərinin tam və operativ məlumatlandırılması məqsədilə həftəlik “Gömrük xəbərləri” və “Gömrükçü” aylıq nəşrləri nəşr olunur, dövlətin internet saytı fəaliyyət göstərir. Gömrük Komitəsi tərəfindən gömrük orqanlarının yenilənmiş avtomatlaşdırılmış məlumat bazası yaradılmışdır.

Respublikada gömrük rəsmiləşdirilməsi proseslərinin sadələşdirilməsi, idarəetmənin şəffaflığının təmin edilməsi və innovativ proseslərin intensivləşdirilməsi məqsədilə Dövlət Gömrük Komitəsinin Gömrük Brokerlərinin Tədris Mərkəzi yaradılmışdır (<http://www.president.az/articles/8618>).

Azərbaycanda biznes proseslərinin gömrük və logistika tənzimlənməsi sisteminin innovasiya yönümlü inkişaf perspektivləri, habelə gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə prioritetlər aşağıdakılardır:

- yükdaşımının bütün istiqamətlərində malların sərhəddən keçirilməsi imkanlarının artırılması məqsədilə yüksək səmərəli texniki və texnoloji vasitələrlə təchiz olunmuş yeni gömrük postlarının formalaşdırılması, habelə mövcud gömrük və logistika infrastrukturunun innovativ təkmilləşdirilməsi;

- transsərhəd biznes proseslərini müşayiət edən anbar və yük əməliyyatlarının innovasiya yönümlü rasionallaşdırılması məqsədilə yeni logistik terminalların və mərkəzlərin yaradılması;

- ixrac-idxal axınlarının əlaqələndirilməsi və nəzarəti səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün dövlət orqanları ilə informasiya mübadiləsi sisteminin innovativ inkişafı;

- transsərhəd proseslərin tənzimlənməsi sahəsində risklərin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünü artırmaq məqsədilə gömrük fəaliyyətinin göstəricilərinin təhlili və proqnozlaşdırılması metodlarının təkmilləşdirilməsi;

- malların bütün nəqliyyat növləri ilə respublika ərazisinə gətirilməmişdən əvvəl daşınması şərtləri haqqında məlumatların gömrük orqanlarına vaxtında çatdırılması məqsədilə yükdaşıyanlarla zəruri məlumatların mübadiləsi sisteminin optimallaşdırılması;

- bütün gömrük postlarının ən müasir texniki vasitələrlə təmin olunması və yüksək keyfiyyətli gömrük nəzarəti və ekspertizası üçün təchiz olunmuş laboratoriyalar şəbəkəsinin genişləndirilməsi;

- sənədləşmə proseslərinin optimallaşdırılması, gömrük orqanları ilə biznes strukturları arasında əlaqələr sahəsində işlərin maddi-texniki cəhətdən minimuma endirilməsi və biznesin şəffaflığının təmin edilməsi üçün “elektron gömrük” xidmətinin innovativ potensialından və “kağızsız” texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsidir.

Artıq həyata keçirilən tədbirlərin bir çoxu, şübhəsiz ki, gömrük fəaliyyətinin innovasiya yönümlü optimallaşdırılmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Bununla belə, strateji mənada yeni risklərə və qlobal çağırışlara aydın şəkildə uyğunlaşan gömrük sektorunun dinamik inkişafı üçün sistemli yanaşmanın gücləndirilməsi zəruridir ki, gömrük işinin modernləşdirilməsi problemlərinin bütün kompleksinin əlaqəli həllini nəzərdə tutur (Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. 2009).

Sistem öz nəzəri və metodoloji şərhində struktur və funksional elementlər arasında rəşional əlaqələrin təmin edilməsi ilə müxtəlif alt sistemlərin, elementlərin, bütövlük təşkil edən hissələrin birləşməsini nəzərdə tutur.

Bu prinsiplərə gömrük sahəsinin innovativ inkişafının idarə olunması üçün inteqrasiya olunmuş sistem maksimum dərəcədə cavab verməlidir.

Cədvəl 6: Əməliyyat növləri üzrə idxal

Əməliyyat növləri	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	8 489 140,4	8 783 301,4	11 465 914,7	13 667 475,7	10 730 720,2
o cümlədən:					
Milli valyuta ilə hesablaşmalar	1 180,8	565,9	622,1	6 949,0	25 350,9
Sərbəst dönerli valyuta (SDV) ilə hesablaşmalar	6 006 947,9	6 764 416,1	8 996 863,5	9 832 011,1	9 121 126,9
Klirinq üzrə hesablaşmalar	-	96,5	20,3	120,9	468,6
Qapalı valyuta üzrə hesablaşmalar	461 637,7	509 059,0	616 469,4	786 615,7	741 324,4
Digər kommersiya əməliyyatları üzrə malların keçirilməsi	-	24,0	14,7	-	-
Digər sövdələşmələr üzrə mal göndərilməsi	-	-	-	-	-
Müəssisə və obyektlərin tikintisi haqqında saziş-öhdəlik hesabına malların keçirilməsi	12,2	34,7	14,9	59,7	189,3
Sövdələşmə xarakteri təyin olunmayıb	-	-	-	-	-
Digər əməliyyat növləri	2 019 361,8	1 509 105,2	1 851 909,8	3 041 719,3	842 260,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı cədvəldə 2016 - 2020 ci illər üzrə Milli valyuta ilə hesablaşmalar, sərbəst dönerli valyuta (SDV) ilə hesablaşmalar, klirinq üzrə hesablaşmalar, qapalı valyuta üzrə hesablaşmalar və digər kommersiya əməliyyatları üzrə malların keçirilməsi haqqında göstəricilər qeydə alınmışdır.

Gömrük və logistika daxil olmaqla sistemlərin qurulması və işləməsi, sistemin hər bir səviyyəsi özünəməxsus problemlərini həll etdiyi zaman onların iyerarxiyasını, çoxsəviyyəsinə nəzərdə tutur.

Eyni zamanda, hər hansı bir sistem formalaşması daha yüksək səviyyəli sistemin struktur hissəsi, onun öz elementləri isə aşağı səviyyəli sistem kimi qəbul oluna bilər.

Sistemin tamlığı və effektivliyi bütün alt sistemlərin və iyerarxiik səviyyələrin qarşılıqlı əlaqəsinin keyfiyyətindən asılıdır.

Gömrük sahəsinin innovativ inkişafının idarə edilməsinin funksional blokları ilə vahid mexanizmi hər biri xarici mühitin vəziyyətindən asılı olan açıq sistem olan bir sıra iyerarxik səviyyələrə malik mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Cədvəl 7: Əməliyyat növləri üzrə ixrac min ABŞ dolları

Əməliyyat növləri	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	13 457 592,1	15 319 977,1	19 489 068,2	19 635 202,8	13 740 567,6
o cümlədən:					
Milli valyuta ilə hesablaşmalar	26 383,1	47 513,4	110 522,9	46 669,3	34 220,4
Sərbəst dönrli valyuta (SDV) ilə hesablaşmalar	8 687 473,1	10 616 433,6	14 594 835,7	13 373 140,7	7 690 084,6
Klirinq üzrə hesablaşmalar	21,2	-	-	-	-
Qapalı valyuta üzrə hesablaşmalar	39 263,5	23 546,9	20 685,3	14 004,2	19 650,4
Digər kommersiya əməliyyatları üzrə malların keçirilməsi	-	-	-	-	-
Digər sövdələşmələr üzrə mal göndərilməsi	-	-	-	-	-
Müəssisə və obyektlərin tikintisi haqqında saziş-öhdəlik hesabına malların keçirilməsi	4 188 318,3	4 185 626,1	61 724,2	1 936 871,5	-
Sövdələşmə xarakteri təyin olunmayıb	-	-	-	-	-
Digər əməliyyat növləri	516 132,9	446 857,1	4 701 300,1	4 264 517,1	5 996 612,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sonda bu qəanətə gəlirik ki, gömrük sahəsinin innovativ inkişafının sistemli əsaslarla səmərəli idarə olunmasını təşkil etmək üçün idarəetmə subyektlərinin və obyektlərinin tam spektrini onların qarşılıqlı əlaqəsi və məqsədlərinin aydın təsnifatı ilə aydınlaşdırmaq lazımdır. Məqsədlərin bütün kompleksini onlara nail olmaq üsulları və vasitələri ilə, eləcə də bütün idarəetmə resursları ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bütün bunlar azərbaycanlı nəzəri alimlərin gömrük işçiləri ilə birgə apardıqları dərin araşdırmaların mövzudur. Gömrük sahəsində innovasiya proseslərinin idarə edilməsində logistika yönümlü sistemə yanaşmanın tətbiqi gömrük strukturlarının və onların biznes tərəfdaşlarının geniş spektrinin səmərəliliyinin dinamik artmasına kömək edəcək ki, öz növbəsində rəqabətqabiliyyətliliyinin və davamlılığının artmasına təminat verəcək.

3.2. Gömrük ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirmənin qarşısında duran problemlər və onların həlli yolları

Azərbaycan Respublikası üçün gömrük tariflərinin tənzimlənməsinin forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi və gömrük vergitutma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi aktualdır. Bu, öz növbəsində, xarici ticarət əlaqələrinin nəzəriyyəsi və praktikasının, habelə proteksionizm və azad ticarət arasında optimal tarazlığın tapılması, gömrük tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilməsi yollarının öyrənilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, ölkənin iqtisadi inkişafının mövcud problemlərinin əhatə dairəsi gömrük tariflərinin tənzimlənməsi ilə sıx əlaqəlidir, onun hərtərəfli tədqiqi təkcə elmi deyil, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır və gömrük tariflərinin daha da inkişafı üçün konseptual bazanın formalaşmasına kömək edə bilər (Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. 2009).

Son vaxtlara qədər postsovet ölkələrində xarici fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi məsələsi zəif öyrənilmişdi. Nəticədə bu fəaliyyət sahəsinin konseptual aparatı tam formalaşmamışdır. Aparılan tədqiqatlar gömrük işinin bir sıra kateqoriyalarının müfəssəl xarakteristikası, gömrük siyasətinin və gömrük ödənişlərinin semantik məzmununun aydınlaşdırılması yolu ilə bu boşluğu müəyyən dərəcədə doldurur. Konsepsiyaların müxtəlif şərtləri gömrük tənzimlənməsi ilə bağlı xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında baş verən hadisələri və tendensiyaları başa düşməkdə çətinliklər yaratdığından bu məqam problemin sonrakı tədqiqi üçün mühüm ilkin şərtidir. Beynəlxalq ticarət xarici iqtisadi fəaliyyətin aparıcı formasıdır. Ancaq dünya inteqrasiya proseslərinin üstünlüyü dünya bazarlarında gedən prosesləri daha da öyrənmək lazımdır. Sübut edilmişdir ki, müasir şəraitdə xarici ticarətin səmərəliliyi əsasən ölkənin konkret iqtisadi inteqrasiya birliyinə üzvlüyündən asılıdır. Hazırda dünya satış bazarı praktiki olaraq bölünüb və malları xarici bazarlara çıxararkən onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq və ya azaltmaq üçün müxtəlif (tarif və ya qeyri-tarif) vasitələrdən istifadə oluna bilər. İqtisadi inteqrasiya təkcə təminat vermir, həm də bütöv bir qrup ölkələrin bazarlarında əmtəə axınını tənzimləyir. Qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma prosesləri regional

inteqrasiyanın dərinləşməsi ilə paralel olaraq inkişaf edir ki, öz növbəsində bu Aİ-nin təxminən yarım əsrlik təcrübəsinin göstərdiyi kimi, gömrük-tarif sisteminin təşkili və fəaliyyətində mühüm xüsusiyyətlər doğurur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir gömrük-tarif tənzimlənməsinin məqsəd və funksiyalarını öyrənmək üçün də bu xüsusiyyətlərin təhlili zəruridir. Əvəzində Qərbi Avropa dövlətlərində inteqrasiyanın inkişafı gömrük rüsumları, iqtisadi rəqabət və eyni zamanda istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində tədricən uyğunlaşma yolu ilə getdi. Lakin iqtisadi inteqrasiya proseslərinə baxmayaraq, dünya təcrübəsi onu göstərir ki, transformasiya edən və iqtisadiyyata malik ölkələr üçün xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət gömrük tənzimlənməsi mərkəzi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə, milli məhsulların bazarlarının axtarışı, yerli istehsalçıların və milli iqtisadi maraqların müdafiəsi kontekstində idxal və ixracın daha sərt və eyni zamanda çevik tənzimlənməsi zərurətindən irəli gəlir.

Bu baxımdan gömrük işi təkcə sırf iqtisadi (istehsal) problemlərinin həllinə deyil, həm də dövlətin iqtisadi suverenliyinin və təhlükəsizliyinin qorunmasına, vətəndaşların hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən dövlət mexanizmi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Biz gömrük siyasətini dövlətin daxili və xarici maraqlarının həyata keçirilməsinə və qorunmasına yönəlmiş gömrük işi sahəsində siyasi, hüquqi, təşkilati, iqtisadi və digər tədbirlər sistemi kimi müəyyən edirik. Gömrük işinin genetik mənşəyinin öyrənilməsi onun inkişafında ən mühüm tarixi dövrləri müəyyən etməyə, onları qiymətləndirməyə və bu əsasda gömrük rüsumlarının köməyi ilə təkamül istiqamətlərini və xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün tənzimlənməsi prinsiplərini müəyyən etməyə imkan yaradır. Xarici iqtisadi əlaqələrin gömrük ödənişləri vasitəsilə gömrük-tarif tənzimlənməsinin dövlət iqtisadi siyasətinin mexanizmində tərkib hissəsi olması nümunəsi kimi təyin oluna bilər (Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. 2009).

Gömrük ödənişlərinin iqtisadi mahiyyəti dövlətlərarası əmtəə birjasının maya dəyərindən irəli gəlir. Cəmiyyətdə gedən transformasiya prosesləri şəraitində daxili iqtisadiyyatın inkişafında gömrük xidmətinin rolu xüsusilə böyükdür, çünki o,

ölkənin iqtisadi həyatının ən mühüm sahəsini - xarici iqtisadi əlaqələri ekvivalent əsasda rəsmiləşdirir. Gömrük ödənişləri dövlətlə dövlətin vasitəçiliyi ilə həyata keçirilən xarici iqtisadi əməliyyatların iştirakçıları arasında maliyyə münasibətləri ilə eyni vaxtda fəaliyyət göstərir.

Gömrük vergisinin qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan göstəricilərin hesablanması aşağıdakı qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verdi. Gömrük vergisinin səviyyəsi diferensial şəkildə dəyişdi - 1999-cu ildəki 3,6%-dən 2010-cu ildə 2,0%-ə qədər. Biz bu göstəricinin Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafının rəsmi statistik göstəricilərinə daxil edilməsini təklif edirik. Azərbaycan Respublikasında ÜDM-ə nisbətə gömrük ödənişlərinin elastiklik əmsalının (diskretion dəyişikliklər) dinamikası gömrük vergisi yükünün azaldılması istiqamətində formalaşan tendensiyanın olduğunu göstərir. Bu, gömrük qanunvericiliyinin davam edən liberallaşdırılması və respublikanın inteqrasiya qruplarında iştirakı ilə bağlıdır. Təxmini elastiklik əmsalı göstərir ki, 1999-2010-cu illərdə gömrük vergisi vahidliyə yaxınlaşır və kifayət qədər elastiklik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

optimal tarif dərəcəsi onun səviyyəsi kimi müəyyən edilir. Milli istehsalın və müvafiq məhsul yaxud xidmətin istehlakının maksimuma çatdırılmasını təmin edən və dövlətin xarici iqtisadi siyasətini həyata keçirərkən nəzərə alınmalı olan aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malik olan əsas (Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. 2009):

- o, həmişə nisbətən kiçikdir, çünki həтта tələb və təklif funksiyalarının xətti xarakter daşması fərziyyəsi altında belə, ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılmasından əldə edilən gəlir, yalnız idxal tarifi dərəcəsi xarici təchizatçılara ötürüldükdə, nəticədə yaranan iqtisadi itkiləri üstələyir;

- optimal tarifi dərəcəsi idxalın qiymət elastikliyinə tərs mütənəsidir (idxalın həcmi onun qiymətlərinin dəyişməsi ilə cüzi dəyişir), optimal tarifi dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa. İdxalın qiymət elastikliyi nə qədər yüksək olarsa, optimal tarif dərəcəsi aşağı olar. Ekstremal halda, idxalın sonsuz böyük elastikliyi ilə optimal tarif sıfırdır, yəni onu sadəcə daxil etmək lazım deyil;

- optimal tarif bir ölkənin iqtisadi qazancına və bütövlükdə beynəlxalq iqtisadiyyatın itkilərinə səbəb olur, çünki o, yalnız bir ölkədən digərinə gəlirin yenidən bölüşdürülməsi vasitəsidir. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı qorunma və istehlak təsirlərini yaşayır, bütün ölkələrdə daxili istehlakın azalması nəticəsində xarici istehsalda daha az səmərəli olan yerli istehsalın təkmilləşdirilməsi zərurəti üzündən itkilərə məruz qalır.

Bazar iqtisadiyyatı, eyni zamanda xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması şəraitində gömrük rüsumları xarici ticarət əlaqələrinin ən mühüm iqtisadi tənzimləyicisinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasında dünya iqtisadi münasibətlərinin və bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində keçid dövrünün konkret sosial-iqtisadi problemlərinin həllində gömrük ödənişlərinin rolu artır, yəni onlardan büdcəyə gəlir mənbəyi kimi istifadə edilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən alətdir.

Tarif büdcə gəlirlərinin mühüm mənbəyidir. Gömrük tariflərinin tətbiqi lehinə olan bu arqument ənənəvi olaraq keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası tərəfindən tez-tez irəli sürülür. Azərbaycan Respublikasında gömrük rüsumlarından daxilolmalar büdcə gəlirlərinin təqribən 18%-ni təşkil edir və 1990-cı illərin əvvəllərindən artmışdır. Gömrük rüsumları olan idxal və ya ixrac vergisini toplamaq təşkilatı baxımdan bir çox digər vergi növlərinə nisbətən daha asandır, çünki əksər ölkələrdə mallar dövlətin gömrük sərhədindən fiziki olaraq keçdiyi vaxt ödənilməlidir. Əsas yolların keçidinə nəzarət: kiçik gömrük xidmətinin köməyi ilə sərhəd və limanlar bir çox hallarda geniş dövlət yığım sisteminin yaradılmasından daha asan olur.

Lakin idxal rüsumundan yalnız yerli sənaye tarifi mühafizəsi altında idxal olunan məhsulların rüsum tətbiq olunan analoqlarını istehsal etməyə başlayana qədər büdcə gəlirlərinin mühüm mənbəyi olaraq istifadə oluna bilər. İdxalın azaldılması və istehlakda yerli əmtəə analoqları ilə əvəzlənməsi nəticəsində yerli istehsal artır, vergi ödəyicilərinin sayı artır, büdcəyə qeyri-gömrük mənbələri hesabına daxilolmalar artır. Lakin müasir dövrdə bu vəziyyət qəbul edilməzdir, çünki

beynəlxalq integrasiyaya və rəqabətə mane olur. Bu tendensiyanın qarşısını almaq üçün idxala oxşar məhsullara idxal rüsumuna bərabər olan yerli vergi tətbiq edilə bilər. Bu, xarici və yerli istehsalçıların imkanlarını bərabərləşdirər və gömrük rüsumlarının qiymətlərdə deyil, xərclər fərqinə uyğun tətbiqi praktikasında dəyişikliklərə yer verərdi (<http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>).

Hazırda dünyada, o cümlədən Azərbaycanda tarif dərəcələrinin orta səviyyəsində azalma müşahidə olunur. Əgər 2001-ci ildə ölkədə vergitutmanın ümumi həcmində tarifi orta dəyəri 14,1 faiz təşkil edirdisə, 2019-cu ildə bu dəyər 7,2 faizə qədər azalmışdır. Hazırda bu, 4,8% təşkil edir. Eyni zamanda, gömrük daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 24,1%, 2001-ci ildə 23,7%, 2002-ci ildə 20,1%, 2003-cü ildə 24,0%, 2004-cü ildə 20,35%, eyni zamanda 2019-cu ildə vergilər üzrə 18,11% təşkil etmişdir. İxrac-idxal ödənişlərinin strukturunda gömrük ödənişləri deyil, gömrük ödənişləri üstünlük təşkil olunur: 2010-cu ildə gömrük rüsumları 27,1%, əlavə dəyər vergisi - 65,3%, aksizlər - 3,9%, xarici ticarət üzrə digər vergilər - 1,9%, yol vergisi - 0,8%.

Baş vermiş gömrük ödənişlərinin restrukturizasiyası inkişaf edən integrasiya prosesləri və malların ölkənin gömrük ərazisinə idxalı zamanı əlavə dəyər vergisinin və aksizlərin tutulması qaydasının tətbiqi ilə əlaqədardır. Buna baxmayaraq, bir tərəfdən xarici iqtisadi əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, daxili bazarın qorunması zərurəti şəraitində, digər tərəfdən gömrük rüsumları həcmindən asılı olmayaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləyicisi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Kredit reytingi aşağı olan ölkələr özəl milli borcalanlara geniş şəkildə dövlət zəmanəti verməyə məcbur olurlar və beləliklə, onların müflisləşməsi halında dövlət büdcəsinə yük düşür. Belə ölkələrin xarici borclarının strukturunda dövlət tərəfindən təmin olunmayan özəl borcların payı nisbətən aşağıdır. Müxtəlif bazarlara malik ölkələrdə xarici borc öhdəliklərinin böyük hissəsi dövlət və dövlət zəmanətli borcların üzərinə düşür, inkişaf etmiş ölkələrdə özəl sektorun qeyri-rezidentlərə borcları üstünlük təşkil edir. Dövlət borcunun yaranması və artmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır (<http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>):

- dövlət büdcəsinin xroniki kəsiri;
- dövlət xərclərinin artım templərinin dövlət gəlirlərinin artım templərindən artıq olması;
- dövlət xərclərini müvafiq olaraq azaltmadan vergi yükünün azaldılmasına yönəldilmiş fiskal siyasət;
- dövlətin iqtisadi funksiyasının genişləndirilməsi;
- milli valyutanın sabitliyini dəstəkləmək məqsədi ilə qeyri-rezidentlərdən vəsaitlərin ayrılması;
- dövlət xərclərinin həddindən artıq artması;
- hərbi təhlükə, müharibə və digər fors-majör hallar.

Hazırda dövlət iqtisadiyyatının iki məqsədi var: ölkədaxili maliyyə bazarı və kəsiri azaltmaq üçün vəsait ayırmaq və ölkənin icmal büdcəsində. Əhəmiyyətli miqdarda dövlət xarici borcu olduğu üçün ölkə daxilində istehsalın inkişafına və genişlənməsinə, sosial ehtiyaclara sərf edilən xərclər azalır, nəticədə hər şey insanların həyat səviyyəsinə təsir edir. Beləliklə, ölkənin iqtisadi artımında ləngimə müşahidə olunur. Xarici borcun milli hissəsində dövlət borcunun həcmi də məzənnənin dinamikasından asılıdır. Əgər borc dəyərlərinin müəyyən olunduğu tarixlər arasında məzənnə dəyişibsə, o zaman xarici valyutada ifadə edilmiş xarici borcun məbləğinin yenidən qiymətləndirilməsi dövlət borcunun ümumi məbləğinin dəyişməsinə şərtləndirən amillərdən biridir. Bu, struktur olaraq dövlət borcunun iki hissədən ibarət olması ilə əlaqədardır: əsas borc (kapital) və ödənilməmiş borc (cari), bu borclara əsas borcdan əlavə borc məbləğləri üzrə faizlər də daxildir və ya borc adlanır. Borc dedikdə dövlətin verilmiş və ödənilməmiş borc öhdəliklərinin, o cümlədən bu öhdəliklər üzrə hesablanmış faizlərin bütün məbləği başa düşülür. Cari dövlət borcu dedikdə dövlətin bütün borc öhdəlikləri üzrə kreditörün gəlirlərinin ödənilməsi və vaxtı keçmiş öhdəliklərin ödənilməsi ilə bağlı xərclər başa düşülür. Ölkənin xarici borcu həm ölkənin milli iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir, həm də aşağıdakılar:

1) ölkə üçün böyük fayda dövlət büdcəsinə borc vəsaitlərini cəlb etmək və borcun nisbi ölçüsünü saxlamaq imkanı var;

2) ölkədə büdcə kəsiri dövlət borcunun həcmnin artmasına kömək edir, profisit isə əksinə, artan borcun ödənilməsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarlı ilə ölkədə uzunmüddətli iqtisadi artım müşahidə olunursa, o zaman büdcənin gəlir hissəsi artır ki, dövlət borcu üzrə faizlərin ödənilməsinə şərait yaradır. Mənfi nəticələr aşağıdakılardır

(<http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>):

- dövlətin xarici borcunun daim artması ilə;
- hökumət məhdudlaşdırmalıdır
- ölkənin milli iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşu;
- xarici borclanmanın artması onun siyasi müstəqilliyinin azalmasına səbəb olur, həm də daxili maliyyənin beynəlxalq maliyyədən böyük asılılığına səbəb olur;
- hər hansı bir dövlət kimi dövlət xarici borcu digər borclar faizlərlə birlikdə ödəməlidir.

Dövlət büdcəsinin təşkili prosesində dövlət orqanları ölkənin dövlət xarici borcunun optimal məbləğini nəzərə almalıdır. Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri, xarici dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları. Dövlət xarici borcuna xarici valyutada ifadə edilən borclar daxildir:

- dövlət qiymətli kağızları üzrə borcun məbləği
- Azərbaycan Respublikasının aldığı həmin kreditlər üzrə əsas borcun məbləği
- Azərbaycan Respublikası hökumətinin dövlət zəmanəti üzrə öhdəliklərin məbləği.

(Cədvəl 8, Əlavələr)

2017-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanın imzalanmış kredit müqavilələri üzrə borcu 10 milyard 931,8 milyon dollar və ya ÜDM-in 32,3%-ni təşkil edib. Bu barədə Respublika Hesablama Palatasının hesabatlarında deyilir. Göstərilən məbləğin 6 milyard 913 milyon dolları və ya ÜDM-in 20,4 faizi faktiki olaraq mənimsənilib. Mənbənin məlumatına görə, ölkənin adambaşına düşən xarici borcu 2017-ci il

yanvarın 1-nə 7,047 milyard dollar təşkil edib ki, bu da analoji dövrlə müqayisədə 0,8% azdır (Кузовков Ю.В. 2018).

Borc və digər qurumlar uzunmüddətli qiymətli kağızların yerləşdirilməsi yolu ilə beynəlxalq kapital bazarından səhmlərin 17,7%-ni cəlb edib. Maliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, 2016-cı il aprelin 1-nə respublikanın xarici dövlət borcunun həcmi Azərbaycan 7 448,7 milyon dollar təşkil edib ki, ölkənin ÜDM-nin 21%-ni təşkil edir. İmzalanmış kredit sazişlərinin 20%-nə Çin hökumətinin sazişlərinin payı, Küveyt Fondundan kreditlər, Şotlandiyanın Royal Bankı, ABŞ-dan İdxal-İxrac Bankı və s. daxildir. Bu il aprelin 1-nə Azərbaycan beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına və digər kredit təşkilatlarına 14,2 milyard dollarlıq kredit müqavilələri bağlanıb. Eyni zamanda, Azərbaycanın bu müqavilələr əsasında istifadə edilmiş kreditlər üzrə xarici borcu 9,6 milyard dollar, borcun ÜDM-ə olan nisbəti 22 faiz, adambaşına düşən borcun həcmi 972,4 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Dövlətin xarici kreditlərinin valyuta tərkibi 1 aprel 2017-ci il tarixinə aşağıdakı kimi bölüşdürülüb. Sabit faizlə kreditlərin 46,5%-i, üzən məzənnə ilə 53,5%-i cəlb edilib. Xarici dövlət borcunun strukturunda 43,9%-ni 10 il müddətinə, 52,3%-ni 10-20 il, 3,8%-ni 20 ildən çox müddətə kreditlər təşkil edir. Cari ilin birinci rübündə imzalanmış kredit müqavilələri üzrə 255,9 milyon ABŞ dolları istifadə edilib. Aprelin 1-nə ölkənin daxili borcu 1,070 milyard manat təşkil edib. Qeyd edək ki, dövlətin xarici borcunun ümumi məbləğinin 75 faizi xarici istiqrazların payına düşür. Onların 2047-ci ilə qədər ödənilməsi lazım gələcək, ən yüksək ödəniş 6966 milyon dolları məbləğində 2030-cu ildə gözlənilir. Bu barədə Maliyyə Nazirliyinin məlumatında deyilir. Xarici dövlət borcu beynəlxalq maliyyə institutlarının kredit proqramları və infrastruktur layihələrindən ibarətdir. Dövlət borcunun məbləği tərtib edilərkən Maliyyə Nazirliyi yalnız rəsmi hesabat zamanı istifadə edilmiş kreditləri nəzərə alır. Lakin bu il imzalanmış kredit müqavilələri belə deyil. nəzərə alınır, baxmayaraq ki, bu və ya başqa layihələrin həyata keçirilməsi üçün artıq pul ayrılıb və onların işlənilib hazırlanması prosesinə başlanılıb.

Aşağıdakı cədvəldən məlum olur ki, 2017-ci il iyulun 1-nə rəsmi məlumata görə, xarici borc ÜDM-in 18,1 faizini təşkil edir. Amma bu il imzalanmış müqavilə faktlarını nəzərə alsaq, onların arasında hələ də istifadə olunmamış kreditlər var, o zaman xarici borcun həcmi 11 milyard 500 milyon dollara yaxın olacaq. Yəni rəsmi borcla real borc arasında fərq 4 milyard dollardan çox olacaq.

Cədvəl 9: Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, faizlə

	2016	2017	2018	2019	2020*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	83,7	83,8	84,7	85,0	80,8
Sənaye	87,6	87,9	89,6	89,3	85,6
Tikinti	86,8	84,6	80,2	82,9	84,6
Kənd təsərrüfatı	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9
Ticarət və xidmətlər	99,6	99,7	99,8	99,7	99,9
Nəqliyyat	82,8	82,4	83,1	83,6	80,1
Rabitə	80,5	81,2	82,0	82,4	80,8
Sosial və sair xidmətlər	58,0	56,1	56,4	58,2	53,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, bizdə də borcların idarə edilməsi artıq problemdir. Burada əsas problemlə məsələləri belə görürük: bir tərəfdən problem borcların məqsədyönlü istifadəsi ilə bağlıdır. Bildiyiniz kimi, imzalanmış kredit müqavilələrinin uğurla həyata keçirilməsinin birinci şərti xərclərin təyinatı üzrə istifadə edilməsidir. Amma bəzən görürük ki, bu kreditlər qeyri-rasional istiqamətlərə xərclənir və korrupsiyaya çevrilir. Yəni bu cür kreditlərin heç bir xərc tələb etməyən layihələr üçün istifadəsi və bu kredit portfelinin ildən-ilə inflyasiyaya uğraması dövlət borcunun idarə edilməsində ciddi problemə çevrilir və ya çevrilir. Növbəti problem xarici borcların sektorlar üzrə bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Borcların diversifikasiyasında ciddi qeyri-bərabərlik var. Alınan kreditlərin böyük hissəsi infrastruktur layihələrinə (41,4%) və enerji sektoruna (36,2%) sərf olunub. Son nəticədə ölkənin prioritet istiqamətlərindən biri olan qeyri-neft sahəsinin

təkmilləşməsinə ləngimələrə səbəb olur. İstifadə olunmuş xarici kreditlər üzrə dövlət borcunun xüsusi çəkisi yol infrastrukturuna, sənaye və energetika sektorlarına aiddir.

İdxal gömrük rüsumlarından vəsaitlərin daxil olması üçün büdcə ayırmalarının əhəmiyyətli dərəcədə artıqlaması aşağıdakı səbəblərlə bağlı ola bilər (Ky30BKOB Ю.В. 2018):

- yeni idxal tarifi birləşdirilmiş rüsum dərəcələrinə tabe olan malların çeşidini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. Bu, idxalın strukturunun dəyişməsinə gətirib çıxardı ki, orta rüsum dərəcəsinin artmasına və nəticədə büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb oldu;

- əvvəlki illə müqayisədə cari ildə qeyri-MDB ölkələrindən idxalın artmasına əhalinin idxal olunan ərzaq və sənaye mallarına tələbatının cüzi artımı müsbət təsir göstərmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan və xarici regionlar arasında sərhəd ticarətinin canlanması idxalın artmasına müsbət təsir göstərib.

Tarif siyasətinin struktur komponentinin aşağı effektivliyinin səbəbi, ola bilsin ki, istehsalın struktur və texnoloji yenidən qurulması və milli iqtisadiyyatın beynəlxalq tariflər sistemində ixtisaslaşmasının dərinləşdirilməsi üçün uzunmüddətli təlimatların qeyri-müəyyən formalaşdırılmasıdır.

Tarif güzəştləri ilə bağlı danışıqlarda Azərbaycan tərəfinin müdafiə etdiyi onların ilkin və yekun səviyyələri məsələləri ən aktual məsələlərdəndir. Rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycan Respublikası üçün irəli sürülən ilkin şərtlər sənaye malları üçün tariflərin ilkin və yekun səviyyələrini indiki 5,8 faizə qarşı müvafiq olaraq 14,3 və 9,8 faiz səviyyəsində nəzərdə tutur. Başqa sözlə, idxal tarifinin bağlanmış tariflər çərçivəsində dəyişdirilməsi üçün “dəhliz” kifayət qədər genişdir. Belə olan halda, “dəhliz” çərçivəsində Azərbaycan istehsalçılarının lazımi proteksionist müdafiə siyasətinin qurulması, əslində, konkret olaraq ÜTT-yə daxil olmaq ilə bağlı məsələ deyil, keçid dövrü üçün nəzərə alınmış daxili siyasət problemdir. Buna görə də iqtisadiyyatın struktur tənzimlənməsi və rəqabətqabiliyyətli sənaye sahələrinin inkişafı potensialına malik milli istehsalçıların müdafiəsi metodlarının bütün arsenalından, o cümlədən qeyri-tarif və

tarif alətlərindən, makroiqtisadi və kredit siyasətinin adekvat tədbirlərindən fəal istifadə etmək lazımdır. Eyni zamanda, qlobal iqtisadi təşkilatlara qoşulmaqda tələskənliyə yol verilməməli, ÜTT-yə üzvlükdən “kənarda” dünya əmtəə və maliyyə bazarlarına inteqrasiyanın müsbət təsirindən maksimum istifadə edilməlidir. Sistemlər, iqtisadiyyat, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində investisiyaların idarə edilməsi, Azərbaycan xarici ticarət sektorunu onun mütləq və müqayisəli üstünlüklərindən optimal istifadə əsasında tənzimləmək üçün tamamilə müstəqil, elmi cəhətdən təsdiqlənmiş siyasət yeritmək imkanına malikdir, onun artırılmasına şərait yaradır (Кузобков Ю.В. 2018):

Eyni zamanda, Azərbaycan istehsalçılarının tarif alətləri ilə müdafiə dərəcəsi ideal olaraq elə olmalıdır ki, bu, bir tərəfdən rəqabətə mane olmasın, digər tərəfdən, Azərbaycan istehsalçılarına “müvəqqəti” möhlət versin.

Sonda bu qənaətə gəlirik ki, ÜTT-yə üzvlük dövrü çərçivəsində bu cür “incə” proteksionist siyasət qurmaq hökumətin vəzifəsidir ki, o, tək-cə resursları və iqtisadi artım amillərini deyil, həm də tənzimləyici, o cümlədən tənzimləyici amilləri effektiv idarə etmək bacarığını nümayiş etdirməli olacaq. Bununla belə, ÜTT-yə daxil olmağa hazırlıq kontekstində gömrük vergitutmasının effektivliyini artırmaq üçün gömrük tarifinin proteksionist tendensiyasının gücləndirilməsinə əsaslanaraq, gömrük-tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin sahəsində islahatların daha da aparılması zəruridir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Nəticə etibarını ilə, gələcəkdə gömrük rejimlərinin sabitliyini təmin etmək, sürətli və sadə gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarını inkişaf etdirmək lazımdır. Əlverişli investisiya mühiti nəinki gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsini, həm də beynəlxalq istehsal əməkdaşlığını asanlaşdıracaq gömrük işləmə rejimlərinin yaradılmasını təmin edir. Gələcəkdə, gömrük dəyərinin tənzimlənməsi qaydalarını təkmilləşdirmək lazımdır, çünki onun rəşional sistemi bədcəni doldurmaq deməkdir.

Beləliklə, gömrük ödənişlərinin mahiyyətini və əsas xüsusiyyətlərini təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük ödənişləri Azərbaycanın dövlət iqtisadi siyasətinin əsas alətidir. Gömrük rüsumlarının ödənilməsi respublikanın xarici ticarət fəaliyyəti ilə bağı əməliyyatların reallaşdırılması üçün əsas şərtədir.

Milli iqtisadiyyatda istehlak bazarını qorumaq üçün dövlətin bazara müdaxiləsinin müxtəlif formaları istənilən nəticəni əldə edə bilər. Kənd təsərrüfatının istehlak mallarının qiymətlərinə dövlətin təsiri xüsusilə fərqlidir. Qiymət dövlətin müxtəlif qiymət siyasətini əks etdirən ənənəvi, yeni bazar müdaxiləsi forması kimi səciyyələndirilə bilər. Burada borc, müqavilə, çatdırılma qiymətlərindən geniş istifadə olunur.

Son vaxtlara qədər postsovet ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün gömrük tənzimlənməsi məsələsi zəif öyrənilmişdi. Nəticədə bu fəaliyyət sahəsinin konseptual aparatı tam formalaşmamışdır. Aparılan tədqiqatlar gömrük işinin bir sıra kateqoriyalarının müfəssəl xarakteristikası, gömrük siyasətinin və gömrük ödənişlərinin semantik məzmununun aydınlaşdırılması yolu ilə bu boşluğu müəyyən dərəcədə doldurur. Konsepsiyaların müxtəlif şərtləri gömrük tənzimlənməsi ilə bağı xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında baş verən hadisələri və tendensiyaları başa düşməkdə çətinliklər yaratdığından bu məqam problemin sonrakı tədqiqi üçün mühüm ilkin şərtədir.

Nəticə etibarını ilə ölkədə uzunmüddətli iqtisadi artım müşahidə olunursa, o zaman bədcənin gəlir hissəsi artır ki, dövlət borcu üzrə faizlərin ödənilməsinə şərait

yaradır. Mənfi nəticələr aşağıdakılardır

(<http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>):

- dövlətin xarici borcunun daim artması ilə;
- hökumət məhdudlaşdırmalıdır
- ölkənin milli iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşu;
- xarici borclanmanın artması onun siyasi müstəqilliyinin azalmasına səbəb olur, həm də daxili maliyyənin beynəlxalq maliyyədən böyük asılılığına səbəb olur;
- hər hansı bir dövlət kimi dövlət xarici borcu digər borclar faizlərlə birlikdə ödəməlidir.

Dövlət büdcəsinin təşkili prosesində dövlət orqanları ölkənin dövlət xarici borcunun optimal məbləğini nəzərə almalıdır.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

1. Azərbaycan gömrük xidmətində xarici ticarət obyektlərinə gömrük nəzarətinin mövcud idarəetmə mexanizminin və fiskal funksiyanın həyata keçirilməsinin vəziyyətinin təhlili nəticəsində gömrük xidmətinin idarə edilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi;

2. Gömrük xidmətinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin metodoloji əsasları onun xarici iqtisadi fəaliyyət obyektlərində gömrük nəzarəti prosedurlarının daim təkmilləşdirilməsinə, keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsiri baxımından müəyyən etmək;

3. Risklərin təhlili və idarəetmə sisteminə əsaslanan seçmə nəzarət prosedurundan istifadə etməklə xarici ölkələrin gömrük xidmətlərinin təcrübəsinin təhlilini aparmaq və s.

Bu təkliflərin nəzərə alınmasıyla bu sahədə nailiyyət əldə etmək mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi saytı, www.customs.gov.az

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, <http://www.president.az/articles/8618>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, www.stat.gov.az
4. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Bakı, Qanun, 2012.
5. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı, <http://www.economy.gov.az>
6. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, <http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/>
7. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, <http://www.president.az/articles/21993>
8. Azərbaycanın Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi - Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası”, <http://www.e-qanun.az>
9. Gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti (1999), Bakı, Azərneşr, 392 səh.
10. Abdullayev E.İ. (2001), “İnzibati hüquq”, dərslik, Bakı, Qanun, 324 səh.
11. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. (2002), “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, Nası, 447 səh.
12. Babuşkina A.M. (2007), “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, M., Maliyyə və ststistika, Bakı, Elm, 256 səh.
13. Əliyev A.Ə. (2002), “Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı”, Bakı, Çəşioğlu, 236 səh.
14. Kəlbəliyev Y.A. (2005), “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri”, Monoqrafiya, Bakı, Elm, 468 səh.
15. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. (2008), “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi”, Bakı, Qanun, 399 səh.
16. Məmmədov F.Ə. və başqaları (2010), “Vergilər və vergitutma”, Bakı, Azərneşr, 512 səh.

17. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. (2009), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı, Şərq və Qərb, 452 səh.

18. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. (2018), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı, Azərneşr, 217 səh.

19. Səmədzadə Z.A. (2004), “Böyük yolun mərhələləri: yarım əsr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı, onun gerçəklikləri və perspektivləri”, Bakı, Nurlar, 936 səh.

20. Şəkərəliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. (2003), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi, ali məktəblər üçün dərslik”, Bakı, Qanun, 286 səh.

İngilis dilində

1. Bairoch P., Chapter I. European Trade Policy, 1815-1914, in, “Cambridge Economic History of Europe”, Volume VIII, ed. by P. Mathias and S. Pollard, Cambridge, 2009, p.91-92.

2. Borrmann A., Fasbender K., Hartel H., Holthus M. “Social Market Economy, Experiences in the Federal Republic of Germany and considerations on its transferability to developing countries Hamburg”, 2014, p.71-72.

3. Cipolla C. The Italian and Iberian Peninsula, in: “Cambridge Economic History of Europe”, Vol. III, ed. by M. Postan, E. Rich and E. Miller, Cambridge, 2017, p.414-418.

4. North D. Chapter VII. Industrialization in the United States, in: Cambridge Economic History of Europe, Vol. VI, part II, ed. by H. Habakkuk and Postan M., 2015, p.675-676.

5. Rostow W. “The World Economy since 1945: A Stylized Historical Analysis. Economic History Review”, 2015, Vol. 38, No 2, p.264-274.

6. Schwarz L. “London in the Age of Industrialisation. Entrepreneurs, labour force and living conditions”, 1700-1850, Cambridge, 2013, p.89-170.

7. Stiglitz J. (2015), “Globalization and Its Discontents”, London-New York, 298 p.

8. Tsuru S. (2003), “Chapter 8: The Take-off in Japan, 1868-1900, in, Economics of Take-off into Sustained Growth. Proceedings of a Conference”, ed. by W. Rostow, London, New York, 142 p.

9. Wallerstein I. “The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy”, 1730-1840. San Diego, 235 p.

Rus dilində

1. Адам С. (2017), “Исследование о природе и причинах богатства народов”, М., 444 стр.

2. Зведре Е.К. “Глобальная система таможенного контроля и международный кодекс поведения Москва”, Журнал Таможни, 2014, № 7, стр.18-25.

3. Кисловский Ю.Г. (2015), “История таможенного дела и таможенной политики России, Под общ. Ред”, А.Е. Жерихова. 2197845 М., РУСИНА-ПРЕСС, 255 стр.

4. Кузовков Ю.В. (2018), “Мировая история коррупции”, М, п. 19.2, 156 стр.

5. Марков Л.Н. “Очерки по истории таможенной службы”, Иркутск, 2007, стр.10-11.

6. Райнерт С. (2018), “Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными”, М, 332 стр.

7. Успенский Ф. (2014), “История Византийской империи”, Москва, г, т. 5, 259 стр.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Сədvəl 1: İdخالın əmtəə strukturunu

Mal qrupları	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	2,1	2,9	2,4	2,2	3,0
Bitki mənşəli məhsullar	7,0	6,4	4,9	5,5	6,7
Kimya sənaye məhsulları	8,4	9,5	8,5	8,2	10,6
Plastmaslar və onlardan hazırlanan məmulatlar, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	4,4	4,9	4,2	3,9	4,3
Emal olunmamış gön, aşlanmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, Ağac kömürü, hörmə məhsulları	2,2	2,4	2,6	2,1	2,4
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	1,4	1,6	1,4	1,4	1,8
Toxuculuq materialları və məmulatları	3,7	3,6	3,8	3,4	3,7
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətirlər, çəliklər, lələklər, süni güllər	0,9	0,8	0,8	0,7	0,7
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	2,3	2,2	2,0	1,8	1,9
Mirvari, qiymətli və ya azqiymətli daşlar, qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, bijuteriya, sikkələr	0,3	0,4	7,3	15,7	0,1
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	15,0	12,1	12,3	9,4	10,9
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələri	23,7	21,3	22,6	19,5	23,6
Yerüstü nəqliyyat vasitələri, üzən vasitələr və nəqliyyata aid qurğular	9,3	6,8	7,1	8,8	9,6
Optik, fotoqrafiya, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	2,3	2,0	1,9	1,9	2,2
Müxtəlif sənaye malları	3,3	2,7	2,6	2,1	2,3
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 5: Ölkələr üzrə xarici ticarət dövriyyəsi min ABŞ dolları

Ölkələr	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	21 946 732,5	4 103 278,5	30 954 982,9	33 302 678,5	24 471 287,8
Müstəqil Dövlətlər Birliyi - Cəmi	2 822 204,2	3 525 038,9	3 999 455,1	4 610 977,9	4 107 807,3
o cümlədən:					
Belarus	124 531,1	147 700,6	203 665,5	227 263,2	313 163,7
Qazaxıstan	124 391,3	142 099,9	220 744,7	229 601,8	142 027,5
Qırğızıstan	6 725,2	1 760,2	6 082,8	5 801,3	5 417,2
Moldova	4 462,3	6 993,8	6 688,8	7 880,3	7 821,8
Özbəkistan	15 329,2	30 000,6	43 948,4	81 962,8	82 318,4
Rusiya Federasiyası	2 050 953,1	2 141 121,1	2 550 162,7	3 022 045,4	2 671 545,8
Tacikistan	12 320,5	2 045,8	6 587,2	3 160,8	5 237,7
Türkmənistan	152 276,0	164 135,7	133 042,7	225 652,1	108 774,8
Ukrayna	331 215,5	889 181,2	828 532,3	807 610,2	771 500,4
Digər ölkələr -Cəmi	19 124 528,3	0 578 239,6	26 955 527,8	28 691 700,6	20 363 480,5
o cümlədən:					
Aland adaları	-	-	-	6,4	-
Albaniya	253,5	504,9	540,6	863,5	385,9
Almaniya	1 001 323,4	894 183,0	1 447 734,2	1 641 504,7	817 582,9
Amerika Birləşmiş Ştatları	552 255,9	781 785,7	858 501,9	791 899,1	660 852,8
Amerika Samoası	-	1,2	19,4	10,7	0,4
Andorra	17,4	0,3	0,2	-	0,0
Angilya (Britaniya)	1,6	126,5	99,4	23,0	-
Anqola	166,1	43,9	92,0	22,8	31,9
Antiqua və Barbuda	9,2	-	-	40,0	-
Argentina	12 970,6	22 192,8	23 952,6	21 194,4	26 079,1
Aruba	4,1	18,4	45,1	69,7	6,9
Avstraliya	7 996,5	5 531,2	4 519,2	335 665,1	74 359,6
Avstriya	170 377,0	199 917,7	396 584,7	268 133,1	192 999,8
Baham adaları	9,4	2,9	-	0,0	-
Banqladeş	8 517,8	9 715,6	12 584,3	13 626,4	8 079,3
Barbados	68,8	16,9	0,1	25,2	0,2
Belçika	61 462,4	75 290,5	65 416,2	77 513,7	49 580,6
Beliz	19,1	1 444,9	2,3	332,8	-
Benin	215,0	-	-	-	1,7
Bermud adaları	0,9	9,9	38 632,8	16,2	19,0
Bəhreyn	200,2	105,6	705,6	1 034,6	647,0
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	69 371,8	39 495,3	54 333,5	66 072,7	40 213,8
Birləşmiş Tanzaniya Respublikası	344,2	440,3	396,3	640,8	718,7
Boliviya	4,4	18,7	6,4	12,8	20,9
Bolqarıstan	39 809,7	37 428,0	65 884,6	93 892,6	16 911,3
Boneyr, Sint-Estatius və Saba	-	-	0,6	-	-

Bosniya və Herseqovina	276,9	866,1	818,1	763,6	741,8
Botsvana	0,0	-	-	-	-
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	575 132,5	281 064,2	525 181,3	704 563,7	454 499,1
Braziliya	164 835,1	172 590,3	170 884,2	115 850,2	84 975,7
Bruney-Darüssalam	3,6	90,0	64,2	27,4	20,6
Burkina-Faso	-	-	0,1	3,6	-
Burundi	5,4	-	-	1,6	0,6
Butan	-	-	-	20,2	113,9
Cəbəllütariq	54,7	3,2	126 097,4	45 927,3	3 277,6
Cənubi Afrika Respublikası	6 520,2	7 164,0	162 754,3	5 775,5	8 484,9
Cibuti	55,3	298,1	-	3,8	-
Çad	15,3	14,4	0,4	-	0,1
Cənubi Sudan	-	-	-	-	-
Çexiya	280 176,1	664 507,0	1 045 802,4	703 108,4	273 610,2
Çili	3 448,8	2 377,1	3 242,3	4 412,3	5 280,1
Çin	1 085 832,8	1 298 342,3	1 310 222,9	2 184 314,1	1 846 585,0
Çinin xüsusi inzibati rayonu Honkonq	1 060,7	2 736,5	4 231,2	5 663,8	8 808,6
Çinin xüsusi inzibati rayonu Makao	0,0	0,6	0,0	0,1	1,1
Danimarka	22 314,4	23 488,3	26 201,9	36 187,2	74 153,6
Dominika	7,9	3,4	0,1	2,9	1,5
Dominikan Respublikası	73,6	161,4	48,4	81,5	238,5
Ekvador	21 088,7	22 304,4	31 565,2	33 313,3	40 529,5
Ekvatorial Qvineya	-	-	0,5	0,8	-
Eritreya	-	0,1	209,8	0,1	1,8
Estoniya	3 084,8	3 226,6	5 054,6	4 736,5	4 843,5
Əfqanıstan	44 261,1	52 240,1	71 539,5	82 757,6	37 755,7
Əlcəzair	11 623,9	1 004,1	1 426,2	2 072,3	1 385,9
Färer adaları	497,5	246,8	207,7	170,5	778,7
Fələstin	156,9	318,3	207,2	438,2	277,4
Fici	203,2	0,9	19,6	-	2,4
Filippin	1 446,8	1 993,8	2 938,9	3 402,5	3 378,3
Folklend (Malvin) adaları	109,8	-	-	-	-
Finlandiya	12 893,8	19 169,2	29 949,2	54 922,4	25 648,6
Fransa	776 632,7	614 818,7	625 041,0	787 366,6	558 855,2
Fransa Qvianası	6,4	24,5	108,9	-	-
Fransa Polineziyası	0,1	-	-	0,4	-
Gürcüstan	468 108,3	561 905,5	592 324,2	659 027,0	536 218,1
Haiti	1,4	0,2	-	1,0	0,1
Hernsi adası	-	-	0,4	-	9,5
Hind okeanında Britaniya ərazisi	-	-	-	-	-
Hindistan	611 809,1	501 096,7	922 480,5	1 092 548,5	582 756,5
Həbəşistan	79,4	452,6	476,4	208,8	285,9
Honduras	13,4	24,5	63,0	23,0	55,3

Xorvatiya	315 197,8	214 361,8	247 772,3	439 208,1	473 236,1
İndoneziya	123 555,4	514 422,4	653 309,9	55 825,8	30 795,9
İordaniya	4 866,6	6 645,8	7 047,1	6 427,7	4 308,3
İraq	17 829,0	15 724,9	14 717,7	14 728,9	11 465,9
İran İslam Respublikası	221 209,9	257 068,8	446 043,2	493 810,4	339 101,1
İrlandiya	41 025,4	10 849,1	29 718,7	15 533,1	18 369,3
İslandiya	4 138,8	3 928,0	1 421,8	4 187,9	3 297,9
İspaniya	545 393,4	445 227,3	479 393,6	771 837,3	427 360,0
İsrail	679 735,6	671 612,3	1 334 729,8	1 375 302,5	465 721,0
İsveçrə	164 771,0	239 858,0	676 397,4	1 402 181,2	304 962,2
İsveç	68 226,9	28 945,9	30 943,1	32 934,1	38 444,6
İtaliya	4 666 189,2	5 671 290,4	6 219 867,8	6 008 572,6	4 568 453,8
Kabo-Verde	7 778,4	-	11,8	0,2	-
Kamboca	2 331,8	3 020,8	3 384,6	3 697,8	2 454,8
Kamerun	3,5	40,5	41,9	78,8	39,6
Kanada	112 101,8	609 402,1	747 773,5	536 377,3	15 722,0
Kayman adaları	27,1	-	3,9	20,8	16,4
Şimali Makedoniya Respublikası	429,0	963,0	865,2	730,8	610,2
Keniya	695,3	970,3	1 047,4	1 042,5	1 327,1
Kipr	1 697,5	41 294,3	1 643,1	15 231,4	5 608,1
Kiribati	0,0	-	-	-	-
Kolumbiya	268,9	445,9	734,0	947,1	1 229,1
Konqo	1,4	29,1	71,5	4,1	3 152,1
Konqo Demokratik Respublikası	-	-	-	61,4	0,2
Koreya Xalq Demokratik Respublikası	20,4	15,6	104,2	2,2	-
Koreya Respublikası	72 168,3	85 613,3	226 783,7	159 881,5	178 662,3
Kosta-Rika	1 131,3	1 179,0	1 330,9	2 348,0	1 712,8
Kot-divuar	23,3	62,7	87,6	101,7	286,3
Kuba	71,0	223,3	167,5	115,0	289,1
Kuk adaları (Yeni Zelandiya)	-	0,1	-	-	-
Kurasao	54,9	4,5	11,9	27,9	-
Küveyt	3 741,6	7 114,3	1 858,6	3 492,2	332,6
Qambiya	-	-	-	0,1	-
Qabon	2,1	-	108,1	19,9	-
Qana	208,0	29,2	44,5	65,2	23,4
Qayana	148,0	-	-	3,7	5,2
Qəmər adaları	17,6	5,6	17,2	1,0	-
Qətər	170,2	4 726,3	3 608,8	2 032,1	2 467,5
Qrenada	-	-	-	1,3	0,6
Qrenlandiya	-	0,1	770,3	79,2	11,5
Qvadelupa (Fransa)	-	-	1,6	-	-
Quam (ABŞ)	13,4	19,5	1,9	2,0	5,5
Qvatemala	235,9	198,4	245,9	138,5	199,1
Qvineya-Bissau	-	1,8	0,1	5,2	-

Qvineya	-	-	-	0,9	29,2
Laos Xalq Demokratik Respublikası	9,2	22,3	71,0	198,8	137,0
Latviya	8 734,2	15 061,4	22 386,5	12 657,6	12 673,3
Lesoto	-	3,6	-	3,7	0,1
Liberiya	-	32,3	0,0	-	-
Lixtenşteyn	34,0	30,0	40,2	87,0	104,1
Litva	17 259,9	26 190,4	22 062,3	21 642,0	24 441,5
Livan	43 233,1	33 996,6	14 804,0	941,0	897,6
Liviya	61,1	0,1	-	43 806,7	7 454,7
Lüksemburq	13 012,9	19 325,5	47 697,3	22 936,1	26 139,7
Macarıstan	41 051,5	43 328,5	67 406,2	35 697,5	38 809,2
Madaqaskar	344,4	478,9	413,7	331,1	340,3
Malavi	0,0	205,8	-	271,0	213,7
Malayziya	117 719,0	35 220,6	59 363,4	62 765,3	129 501,6
Maldiv adaları	3,4	-	5,3	6,4	55,7
Mali	0,1	-	-	-	2,5
Malta	130 144,2	36 995,5	69 828,6	12 652,4	9 801,9
Marşal adaları	2,6	-	-	-	-
Martinika	11,3	1,6	0,2	0,4	-
Mavritaniya	23,1	31,1	82,7	8,9	34,6
Mavrikiya	61,3	95,5	133,1	227,3	121,8
Meksika	21 119,8	19 328,9	26 205,3	52 494,6	50 335,0
Men adası	23,5	90,5	223,8	146,9	85,6
Mayotta	-	0,5	-	-	-
Mərakeş	2 837,0	3 881,9	4 447,3	5 119,5	2 480,8
Mərkəzi Afrika Respublikası	24,0	3,9	0,2	-	-
Misir	16 742,2	8 047,5	7 352,2	53 352,4	7 792,5
Monako	42,1	18,1	84,8	118,1	85,4
Monqolustan	104,0	158,7	74,5	121,3	177,0
Monteneqro	16,6	142,2	31,2	475,6	30,3
Montserrat	-	2,4	-	-	-
Mozambik	102,0	9,2	6,9	18,2	-
Müqəddəs Yelena adası	4,4	-	-	-	-
Myanma	208,1	659,6	1 196,2	2 375,8	1 640,8
Namibiya	-	0,8	-	31,3	0,6
Nauru	0,5	-	-	-	17,1
Nepal	69,3	43,7	58,9	84,5	54,0
Niderland	113 937,7	174 627,6	181 840,7	205 248,7	103 964,9
Niderland Antil adaları	-	-	-	-	-
Niger	51,1	4,2	24,1	2 933,4	3,5
Nigeriya	92,1	552,2	171,7	621,6	348,0
Niue (Yeni Zelandiya)	12,2	1,7	20,1	12,9	14,8
Nikaraqua	0,9	2,8	6,1	8,9	13,1
Normand adaları	-	-	-	1,2	-
Norveç	278 741,9	157 234,5	107 524,7	103 907,2	62 319,6

Oman	227,0	368,2	3 166,2	605,4	2 775,9
Pakistan	7 295,4	8 251,1	11 167,5	14 781,8	13 283,1
Palau	-	-	-	-	-
Panama	0,3	93,7	1,0	10,1	36,5
Paraqvay	647,3	657,2	602,8	97,9	1 171,4
Papua-Yeni Qvineya	-	12,1	11,5	-	38,3
Pitkern (Britaniya)	-	-	0,3	-	13,2
Peru	828,9	547,6	1 045,7	2 189,4	2 321,2
Polşa	74 984,0	77 816,8	103 997,0	95 505,1	113 877,1
Portuqaliya	342 282,6	512 395,1	544 228,5	368 444,4	252 118,2
Puerto-Riko (ABŞ)	78,2	524,6	62,9	767,8	106,0
Reyunyon (Fransa)	0,3	-	-	-	0,1
Ruanda	4,7	0,4	1,5	31,3	3,3
Rumıniya	198 176,8	335 354,3	388 968,9	196 638,8	164 109,4
Salvador	77,6	2,1	11,3	7,8	7,5
Samoa	-	-	-	0,1	-
San-Marino	172,0	450,1	539,7	464,6	311,9
Sent-Vinsent və Qrenadin	-	0,1	-	-	-
Seneqal	0,3	-	0,2	83,6	45,2
San-Tome və Prinsipi	-	-	0,3	-	-
Sen-Pyer və Mikelon (Fransa)	-	-	-	-	-
Sent-Kits və Nevis	-	-	-	-	-
Serbiya	4 039,9	5 495,5	5 542,0	8 523,4	9 060,8
Seyşel adaları	22,8	80,8	5,3	-	2,0
Səudiyyə Ərəbistanı	12 640,6	17 675,9	19 031,5	13 774,7	13 497,1
Sinqapur	202 392,2	22 259,5	30 931,2	24 271,9	80 295,5
Slovakiya	21 615,6	23 118,7	30 168,7	28 855,4	28 475,4
Sloveniya	18 270,8	22 861,9	23 707,9	17 148,7	20 705,9
Somali	1,1	-	-	0,1	-
Solomon adaları	-	0,0	0,1	1,3	-
Sudan	10,9	93,8	76,5	35,9	3,5
Surinam	3,0	0,3	0,2	4,6	0,0
Suriya Ərəb Respublikası	291,3	238,4	234,6	193,4	454,8
Şpisbergen və Yan-Mayen adaları	-	-	-	-	-
Sint-Marten (Niderland)	-	7,4	7,7	0,3	-
Syerra-Leone	20,3	8,6	3,9	8,2	62,0
Şimali Maryana adaları (ABŞ)	-	-	0,1	-	0,4
Svazilend	225,1	7,6	13,8	2,6	17,1
Şri-Lanka	44 190,6	51 098,6	46 821,2	52 568,2	50 720,2
Tailand	148 838,7	138 602,2	184 184,6	408 318,5	175 201,3
Tayvan (Çinin əyaləti)	934 475,9	284 774,4	734 060,0	281 766,6	65 209,4
Timor-Leste	-	-	0,1	0,5	2,8
Toqo	-	-	-	-	-
Tokelau (Yeni zelandiya)	-	1,6	-	0,6	1,3
Trinidad və Tobaqo	76,3	107,7	74,4	121,5	191,8

Tunis	213 765,9	184 722,5	195 083,4	4 152,0	315 573,9
Türk və Kaykos adaları (Britaniya)	351,9	34,7	67,2	-	0,1
Tuvalu	-	-	-	0,1	-
Türkiyə	2 367 241,2	2 667 578,7	3 402 809,7	4 509 568,9	4 160 824,6
Uqanda	-	5,1	15,3	6,7	2,3
Uruqvay	1 134,8	51,0	81 281,5	157,2	71,4
Vanuatu	-	1,7	0,7	3,7	-
Venesuela	228,3	1 147,5	-	18 525,5	2,7
Virgin adaları (ABŞ)	1,4	4,5	0,1	22,5	0,9
Virgin adaları (Britaniya)	127,5	11,3	-	77,2	5,1
Vollis və Futuna adaları (Fransa)	-	-	-	-	4,1
Vyetnam	76 096,6	101 188,0	141 459,4	140 621,8	255 480,1
Yamayka	2 814,9	11 792,9	-	63 120,3	32 736,3
Yaponiya	314 403,3	175 128,9	393 912,7	311 789,5	200 485,2
Yeni Kaledoniya (Fransa)	-	-	-	104,6	-
Yeni Zelandiya	40 077,2	48 017,6	44 460,8	39 664,4	43 394,2
Yəmən	-	13,9	-	194,9	279,0
Yunanıstan	216 693,2	171 684,0	170 637,5	256 660,6	536 965,7
Zambiya	342,2	19,0	6,9	3,7	5,6
Zimbabve	30,0	470,4	774,6	1 383,4	1 313,4
Digər ölkələr	785,4	1 528,5	1 489,6	1 757,4	356,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əlavə 3

Cədvəl 8: Ümumi milli gəlirin tərkibi, cari qiymətlərlə, milyon manatla

Əməliyyatlar və balanslaşdırıcı maddələrin kodu və adı		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
D.1	İşçilərin əmək haqqı	10 560,5	10 965,0	11 740,6	12 685,9	14 703,6	19 744,3	20 253,3
D.2	İstehsala və idxala vergilər	4 851,7	5 424,2	662,8	539,9	6 789,0	7 954,1	7 598,6
	o cümlədən:							
D.21	məhsullara və idxala	4 601,8	5 036,9	109,9	184,3	6 385,5	7 518,4	7 195,6
	ondan:							
D.212	idxala	365,2	386,1	598,4	701,1	876,4	1 102,8	1 142,7
D.29	digər	249,9	387,3	552,9	355,6	403,5	435,7	403,0
D.3	Subsidiyalar	-188,8	-177,9	-188,4	-179,9	-187,2	-155,9	-203,1
	o cümlədən:							
D.31	məhsullara və idxala	-188,8	-177,9	-188,4	-179,9	-187,2	-155,9	-203,1
	ondan:							
D.311	idxala	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
D.39	digər	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

B.2g/B.3g	Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	43 790,7	38 168,7	43 210,2	52 291,9	58 786,6	54 353,7	44 783,4
B.1*g	Bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsul	59 014,1	54 380,0	60 425,2	70 337,8	80 092,0	81 896,2	72 432,2
D.1	Qalan dünyadan alınmış əmək haqqı	440,5	431,7	440,0	563,9	588,8	928,6	874,6
D.1	Qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı	-224,7	-359,4	-399,9	-448,2	-370,8	-323,7	-298,2
D.4	Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	1 205,8	1 201,3	343,7	016,9	2 523,9	2 122,6	2 629,0
D.4	Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	-3 113,3	-3 012,4	-5 015,0	-4 791,8	-6 582,9	-5 882,1	-3 632,0
B.5g	İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	57 322,4	52 641,2	56 794,0	67 678,6	76 251,0	78 741,5	72 005,6
D.7	Alınmış cari transferlər	1 819,1	1 657,1	563,6	601,1	2 618,0	2 381,5	2 667,5
D.7	Verilmiş cari transferlər	-1 275,1	-1 031,5	-899,6	-695,9	-742,6	-868,6	-1 071,1
B.6g	Sərəncamda qalan ümumi gəlir	57 866,4	53 266,8	57 457,9	69 583,8	78 126,4	80 254,4	73 602,1
K.1	Əsas fondların istehlakı	3 466,3	3 643,3	997,5	400,4	5 109,8	4 885,7	5 080,2
B.6n	Sərəncamda qalan xalis gəlir	54 400,1	49 623,5	53 460,4	65 183,4	73 016,6	75 368,7	68 521,8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İdxalın əmtəə strukturu.....	74
Cədvəl 2: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası.....	45
Cədvəl 3: İdxalın və ixracın coğrafi quruluşları.....	47
Cədvəl 4: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası.....	53
Cədvəl 5: Ölkələr üzrə xarici ticarət dövriyyəsi min ABŞ dolları.....	75
Cədvəl 6: Əməliyyat növləri üzrə idxal min ABŞ dolları.....	56
Cədvəl 7: Əməliyyat növləri üzrə ixrac min ABŞ dolları.....	57
Cədvəl 8: Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, faizlə.....	80
Cədvəl 9: Ümumi milli gəlirin tərkibi, cari qiymətlərlə, milyon manatla.....	66